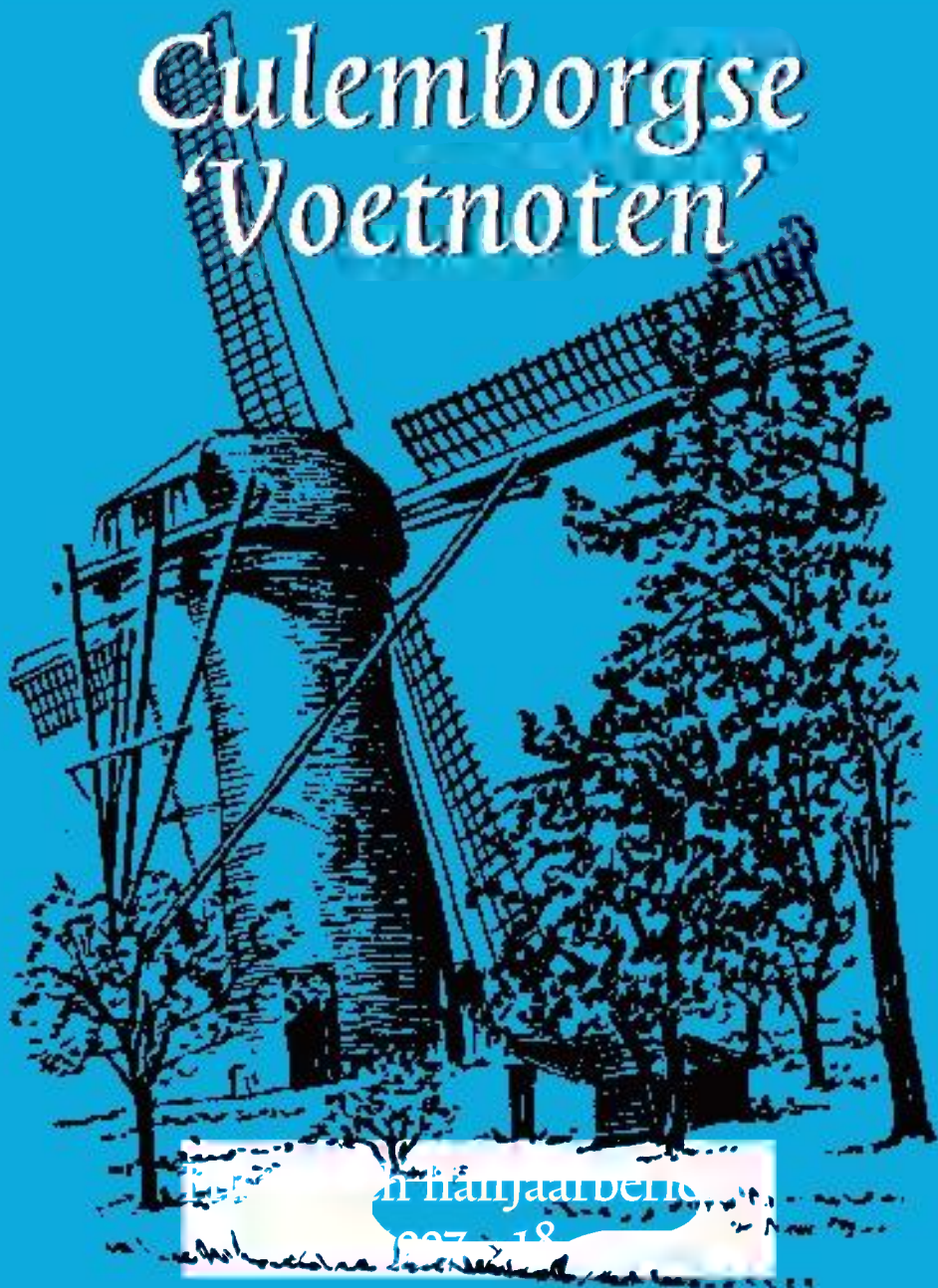

Culemborgse 'Voetnoten'

125e jaargang
1ste jaargang
1997-18

Genootschap A.W.K. Voet van Oudheusden

Inhoud

Culemborgse Voetnoten

Nummer 18, mei 1997

ISSN: 0929-1334

Een uitgave van

Het Genootschap

A.W.K. Voet van Oudheusden

Opgericht 14 oktober 1937

Het omslag

De molen Johanna

Vormgeving

Lous van der Stempel

Redactie

Y.E. Jakobs - Lommers

Th.J. van Kessel

Redactieadres

Th.J. van Kessel

Van der Duyn v. Maasdamstraat 34

4102 GE Culemborg

0345-513900

Secretariaat Vereniging

Mevrouw A. Waterman - de Bruin

Ganzebloem 14

4102 XH Culemborg

Girorekening: 50 23 582

De contributie bedraagt f 17,50 per jaar.

Een extra, vrijwillige, bijdrage stelt het

bestuur bijzonder op prijs.

De geschiedenis van de molen Johanna

2

Vrouwen in oproer in Culemborg

12

De lotgevallen van de Culemborgse kerkorgels

14

De Culemborgse Mannencongregatie

23

Glasvensterfabriek in Culemborg?

29

De stadsmuren van Culemborg

32

Oprichting Likeurstokerij 1840

36

Redactioneel

Met groot genoegen kunnen wij U de Culemborgse 'Voetnoten' nr. 18 presenteren, geheel gevuld met artikelen geschreven door leden van ons genootschap. Wij zijn erg verheugd over deze pennevruchten van onze leden. Ze hebben alle betrekking op Culemborg, maar de onderwerpen zijn zeer divers. Van molens, kerkorgels, een likeurstokerij tot de Culemborgse mannencongregatie.

Het artikel over de stadsmuur in nr. 17 vindt U nogmaals omdat bij de lay-out een gedeelte van dit verhaal is weggevallen.

De oproepen.

Op de 3 oproepen in de Voetnoten nr. 17 m.b.t. het gevelsteentje van het Pietersstraatje, de transcriptie van de tekst op het kannetje van de zwiiggende monnik en de vraag van Ad van Haarlem over de Rode Kruissoldaten is geen enkele reactie gekomen. Jammer!

Maar U kunt altijd nog reageren.

Dhr. A. Alink van de Stichting Kasteeltuin liet ons weten inmiddels 13 transcripties uit binnen/ en buitenland te hebben ontvangen. Er is echter nog steeds geen eensluitende transcriptie.

Verder liet hij ons weten dat in de vitrine van de Kasteeltuin, die in het Museum Elisabeth Weeshuis staat, nu andere voorwerpen zijn te bezichtigen. Het bevat thans voorwerpen die zijn gevonden in de waterput van het Jan van Riebeeckhuis. De Stichting Kasteeltuin wil proberen om ieder kwartaal andere voorwerpen tentoon te stellen.

We kregen een reactie van drs. J. Hartkamp m.b.t. het artikel over Floris van Pallandt. Er staat een fout in de inleiding daar waar de geschiedschrijver Claudius Civilis wordt vermeld. Dit had moeten zijn: Romeinse historicus Cornelis Tacitus. Deze beschrijft in zijn Historica (boek IV caput 13 e.v.) de opstand der Bataven onder leiding van Gaius Julius Civilis.

Heeft U op of aanmerkingen of aanvullingen over de artikelen in deze 'Voetnoot' schrijft U dan naar ons redactieadres. Heeft U zelf een interessant artikel geschreven; wij zullen het gaarne plaatsen. Liefst op een floppy van 3 inch, maar handgeschreven of getypt is ook geen probleem.

Wij hopen dat U met veel plezier deze Voetnoten zult lezen.

Yvonne Jakobs

75 jaar molen Johanna

(1921-1996)

En andere molens in de Goilberdingse polder

De geschiedenis van de molens is zeer avontuurlijk en onverwacht. Veel molens zijn gebouwd met onderdelen die van andere molens afkomstig zijn. Zo ook de molen van de familie Schennink. Gaat u mee op avontuur? Mevrouw Schennink vertelt:

IN HET POLDERGEBIED ten westen van Culemborg heeft een poldermolen gestaan, de Goilberdingermolen. Deze molen is in 1832 gebouwd. Het was een wipmolen op een stenen voet. Later werd daar, Molenkade 3, een huis gebouwd dat sindsdien meer dan 50 jaar wordt bewoond door de familie Verwolf. In de loop der jaren is er veel aan het huis veranderd en bij een van de werkzaamheden werd in de keldervloer een afgesleten gedenksteen gevonden. Deze kreeg een plaatsje in de voorgevel. Er staat op te lezen: De eerste steen dezer molen is gelegd door den Weledelen Heer B. van Kalken, Schout en Gadermeester van het gemeene land van Kuilenburg op den 25 augustus 1832.

In een pachtcontract betreffende de kade en de molenwerf waarop de molen heeft gestaan wordt de naam Goilberdingermolen gebruikt. De heer J.S. Bakker, molenhistoricus, vertelde mij dat de molen een van de molens van het 2276 ha grote polderdistrict Culemborg is geweest. Vroeger: het Gemeene (gemeenschappelijke) land van Culemborg. De polders binnen het binnendijkse der gemeente. De Goilberdingerpolder, in het noorden, was een van die polders, vandaar de naam Goilberdingermolen.

Mevrouw J. Francker-Bakker⁽¹⁾ uit Zevenaar schreef mij op 21 april 1994 dat in Hardinxveld op 4 november 1867 een poldermolen genaamd Pauwtjesmolen, is afgebrand. Herbouw vond plaats in 1868 en 23 januari was de eerste maal-dag. De tweede 'Pauwtjesmolen' was de Goilberdingermolen die wegens over compleet in Culemborg, was afgebroken. Misschien was dit de molen die in oktober 1865 voor afbraak te koop stond? De navolgende advertentie stond toen-maals in het weekblad De Vijfheerenlanden:

Verkoop van afbraak van een watermolen.

*De Dijkstoel van het Polder-district Culemborg, zal op Woensdag den 18 Oktober 1865, des voormiddags ten 11 ure, aan den Braadaal onder Acquoi, om contant geld verkoopen: de afbraak van een watermolen, in perceelen.
Zegt het voort!*

In ieder geval was de Goilberdingermolen een wipmolen op een stenen voet, dus géén stenen molen. De herbouwde Goilberdingermolen die vanaf 1868 dienst deed in Hardinxveld werd in 1922, negentig jaar oud, gesloopt. Op de fundering werd een elektrisch gemaal (plus woonhuis) gebouwd dat met het oude scheprad bleef

FOTO: J. HEUS

werken. Dit rad is bewaard gebleven en nu nog te zien in een speciaal overdekte en afgesloten ruimte. Het oude scheprad aan de huidige Parallelweg bij de spoorwegovergang naar Keerpolder in Hardinxveld en de gedenksteen aan de Molenkade 3 in Culemborg, zijn

de enige stille getuigen van een mooie Culemborgse wipmolen.

De polders hadden een gemeenschappelijke bemaling. Op die manier was het Gemeene land van Culemborg zelfs de polder met de meeste molens in Gelderland. Hoe ging het met de uit-

watering van dit land. Gezien de ligging ligt uitwatering op de Lek voor de hand. Maar nee, zo gaat 't niet. Al in 1306 krijgt men recht om af te wateren op de Linge, echter niet door windmolens.

Voordat de molens in gebruik kwamen, waterde de Vliet door natuurlijk verval af in de Linge. Gaan we nog verder terug dan eindigde die Vliet even voorbij de spoorwegovergang op de Diefdijk te Leerdam, liep via een sluisje af in een watergang ten westen van de Diefdijk, tussen twee kaden door naar het westen, waar uiteindelijk op de nog niet ontgonnen wildernissen van het latere Nieuwland werd geloosd.

Een van die kaden is de nog bestaande Donkere Kade, nu noordgrens van het industrieterrein en de Loosdorpse weg. Nadat ook Nieuwland was ontgonnen, kon dat niet meer en werd de Diefdijk gesloten. Als compensatie mocht Culemborg zijn Vliet doortrekken naar de Linge.

Op een spionnagefoto van de geallieerde luchtmacht uit februari 1945 is die oude waterloop nog zichtbaar. De polders staan, ten gevolge van gestaakte bemaling, onder water. Die polderdelen die wat hoger lagen, nog niet. Het water is als donker te zien, de drogere delen wit waardoor we het restant van de oude kade aan de zuidzijde van de Donkere Kade en de Loosdorpseweg als een wit streepje kunnen zien.

Aangenomen wordt dat de verhoging van 'de Dieffwech' in 1284 tot Diefdijk de oorzaak is geweest van het verdrinken van de dorpjes Pavijen en Parijs. Overstromingswater kon nu niet meer via de Vijfherenlanden weglopen en hoopte zich op voor de dijk.

Verder stond in 'Stormvloed en rivierstromingen in Nederland' geschreven door dr. M.K. Gottschalk, deel 2 blz.170: uit een verslag van de Culemborger Gerard Vremdt: de Diefdijk bezweek bij een nieuw gebouwd huis genaamd de Kruidhof (naast het Dordtse huis waar Verwolf woonde, 1910-1940) waar vier huizen werden vernield.

Het wiel was 9 vadem diep zoals bleek bij de opmeting waarbij Vremdt aanwezig was. Doordat de overstromingen bij Culemborg en Buren gepaard gingen met zware ijsgang werden huizen, bommen, schuren, watermolens en beesten met de stroom meegevoerd door het gat in de Diefdijk. Culemborg verloor drie watermolens, Acquoy twee en Rhenoy, Beesd en Tricht ieder een. Dit verslag betrof een overstroming in 1571.

Conclusie: Er stonden molens vóór 1571, door ijsgang werden drie van de vier molens vernield. Waarschijnlijk zal de molen die het dichtst bij de Diefdijk stond, het meest uit de stroom van water en ijs richting Schoonrewoerd hebben gestaan en heeft dientengevolge de meeste kans gehad de ramp te overleven.

Ook het poldertje 'De Geren' gelegen tussen Diefdijk en de Culemborgse Vliet maalde met een molen op die Vliet uit. Deze wipmolen had een ingebouwd scheprad en was niet bewoond. Heeft gestaan ongeveer in het midden van de polder langs de Vliet. Nu staat daar een klein stenen schuurtje, dat over de sloot heen is gebouwd.

Later kan men niet zonder windbemaling en zo komen er langs de kade aan de zuidkant van het Gemeen land uiteindelijk vier molens naast elkaar te staan, ongeveer tussen de huidige afslag Culemborg in de Az en een wiel die 'De Waaij' heet. De hiervoor genoemde Gouberdingse molen moet een van die molens geweest zijn. In het begin zullen het, zoals in de streek gebruikelijk, allemaal wipmolens met scheprad zijn geweest, waarschijnlijk van het type zoals we dat bij de excursie naar Leerdam in september hebben gezien. Overigens was deze excursie de aanleiding tot deze molengeschiedenis!

De afwatering op de Linge was nogal grillig, gezien de grote peilverschillen. Enkelvoudige

bemaling bleek onvoldoende bij hoge Linge-standen. Vandaar dat er 1,5 km oostelijk van Leerdam, buitendijks, nog eens drie water-(wip) molens werden gebouwd.

De Culemborgse Vliet voerde het water van de poldermolen naar de sluis in de Lingedijk en vandaar naar de buitensluis of de bovengenoemde 3 voormolens. Een ervan, nummer 5, heeft bekendheid gekregen door de uitvinding van waterbouwkundige Jan Blanken. Hij had deelgenomen aan een prijsvraag in 1793, uitgeschreven door de 'Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen' die aandacht wilde voor de gebreken van de windbemaling. Men vroeg een oplossing voor verbetering van het scheprad zodat het altijd even diep in het water zou hangen én een oplossing voor het probleem dat bij verslapping van de wind de molens noodzaak werd stil te staan. Jan Blanken stelde voor molens te bouwen met meer dan een scheprad. Om een gewone grote poldermolen op volle capaciteit te laten werken was er slechts op 36 dagen van het jaar voldoende wind. Door nu in een molen, twee, drie of vier schepraderen van verschillende breedte aan te brengen zou het mogelijk zijn ieder scheprad afzonderlijk of gezamenlijk te laten werken en hierdoor veel groter rendement te krijgen. Met deze oplossing verdiende hij een gouden medaille.

Het vereenvoudigde stelsel werd voor het eerst toegepast in 1826 op molen nummer 5. Deze was aan vernieuwing van belangrijke onderdelen toe, onderwielen en waterassen ontbraken en men besloot de oplossing van de heer Blanken toe te passen. Na de proefmalingen op 13 januari 1827 bleek dat het scheprad van molen nummer 5, 10% harder liep dan dat van molen nummer 7. Een groot succes.

De Linge was een moeilijke rivier voor bemalingen met scheprad of vijzel, te vergelijken met een grote meterslange kurkretrekker.

De combinatie stoomgemaal-centrifugaal-

pomp was de oplossing Tussen 1880 en 1900 werden alle grote windgemalen op de Linge opgeruimd en vervangen door stoomgemalen.

Ongetwijfeld was de Culemborgse molens eenzelfde lot beschoren. De gesloopte molens waren bijna allemaal wipmolens. Stenen of achtkante poldermolens kwamen niet veel voor. En nu komen we langzamerhand naar de Prijsseweg. In 1878 bouwden de gebroeders De Heus een achtkante houten molen op een stenen voet aan de Prijsseweg. De gebroeders De Heus hadden niet lang plezier van hun molen. Al op 19 februari 1888 brandde de tien jaar oude molen af.

Bij de herbouw is gekozen voor het huidige type molen: een stenen grondzeiler. Bij de bouw is gebruik gemaakt van zowel nieuw als oud materiaal. Zo zijn de kap als het gaande werk afkomstig van een andere molen. Deze onderdelen zijn afkomstig van de Leerdamse molen aan de Schaikseweg nummer 30. Daar is nog steeds de romp te zien van een stenen poldermolen die in 1881 niet meer nodig was als poldermolen en uit bedrijf genomen.

In 1882 is deze poldermolen tot korenmolen verbouwd en als zodanig in gebruik gebleven tot 1888.

Daarna is de molen tot een hoogte van 5 à 6 meter afgebroken, van een puntdak voorzien en tot woonhuis verbouwd. Die molen was dus levrancier van de onderdelen voor de nieuwe molen aan de Prijsseweg in Culemborg. Reeds na vier maanden kon de nieuwe molen in bedrijf worden genomen. De molen heette 'Coornbloem' of 'Koorenbloem'.

In 1921 verkocht de heer P.J. de Heus de molen, het woonhuis en de grond aan de schoonvader van mevrouw A. Schennink. De heer De Heus had dus ruim dertig jaar met de molen gewerkt. Omdat de molen gedeeltelijk met gebruikt materiaal is gebouwd, is er in de loop

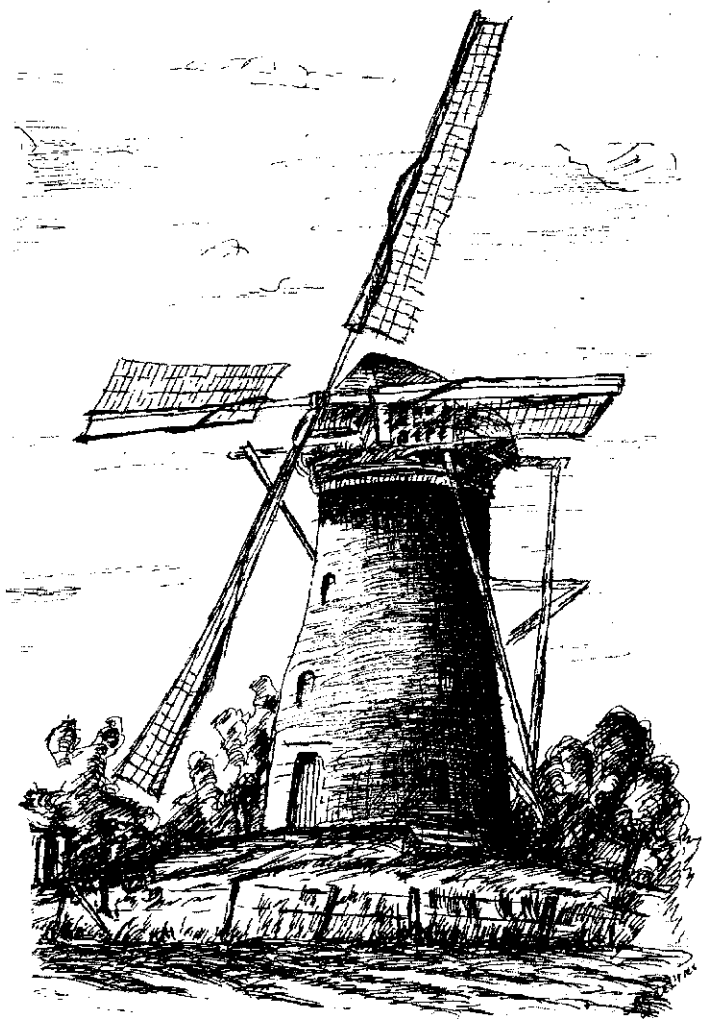

De symboliek

Deze zilveren molenbeker, welke werd vervaardigd in 1909, werd bij speciale gebeurtenissen gevuld met wijn. Daarna blies men via een pijpje, zodat de wicken gingen draaien. Men moest vervolgens de beker leegdrinken voordat de wicken stil stonden. Gebeurde dit niet, dan wees de wijzer achter op de beker aan hoeveel glazen er nog extra gedronken moesten worden.

van de jaren veel onderhoud nodig geweest. De heer J. Schennink wilde gebruik maken van nieuwe en verbeterde technieken en in 1943 werden de wieken door molenaar Bos uit Almerkerk 'verbusseld'. Daarbij werden de roeden van licht materiaal gemaakt en van een gestroomlijnde vorm zodat ook met zwakkere wind kon worden gemalen. Dat heeft in die periode zeker zijn vruchten afgeworpen. Doordat in die oorlogstijd veel machinale maalderijen

wegens brandstofgebrek niet konden werken, dienden de windmolens, in casu de molen van de heer J. Schennink, dit werk over te nemen. Het 'verzorgingsgebied' van de molen omvatte het gehele gebied rondom Culemborg. Daardoor waren 13.000 mensen afhankelijk van de meelproductie van Schennink. Om alle bakkers in Culemborg en omgeving van het 'broodnodige' meel te voorzien werd er zelfs in ploegen gewerkt om ook 's nachts te kunnen malen en optimaal gebruik te maken van de wind.

In de zomer van 1943 toen de verbeterde wieken door burgemeester Kestra officieel in gebruik werden genomen, heeft de molen ook een nieuwe naam gekregen. Vanaf dat moment heet de molen 'Johanna'. Deze naam is gekozen omdat drie vrouwelijke familieleden van J. Schennink ook die naam droegen. Namelijk zijn echtgenote, zijn dochter en zijn aanstaande schoondochter.

Na de oorlog veranderde de maalderijsector in korte tijd ingrijpend en veranderde het belang van de Johanna. Maar de molen ging Schennink zeer ter harte en in 1954 zijn er opnieuw ingrijpende werkzaamheden uitgevoerd. In dat jaar werd de rieten dakbedekking vervangen door een houten kap bekleed met dakleer. Ook hiervoor is gedeeltelijk gebruik gemaakt

Molen Johanna, pentekening van
J.G. de Vries

van oud materiaal. Zo is voor de staartbalk een oude roede gebruikt. Een schilderbeurt completeerde het geheel en op zaterdag 27 november 1954 werd de molen feestelijk weer in gebruik gesteld.

Bij die gelegenheid uitte de heer Schennink senior zijn vrees voor de effecten van de komende stadsuitbreiding. De bebouwing en vooral de voorgenomen hoogte daarvan zou hen letterlijk en figuurlijk 'de wind uit de zeilen' nemen.

Ondanks alle pogingen daartoe is de molen daarna veel minder in bedrijf geweest. Waar tot dat moment de molen gebruikt werd voor de meelproductie en de vervaardiging van diervoeders, kwam zakelijk gezien de nadruk veel meer te liggen op de handel en de verkoop van door de fabriek aangeleverde diervoeders. De diervoederproductie

kan niet opboksen tegen de prijs die de fabrikanten rekenden. Deze gebruiken alleen machines terwijl de molenaar enerzijds afhankelijk is van wind en anderzijds ook mankracht, t.w. arbeidskosten, moest betalen. De molen werd hoofdzakelijk nog gebruikt voor de meelproductie voor de bakkers, waarvan het belang ook afnam door een steeds grotere rol van industriële maalderijen.

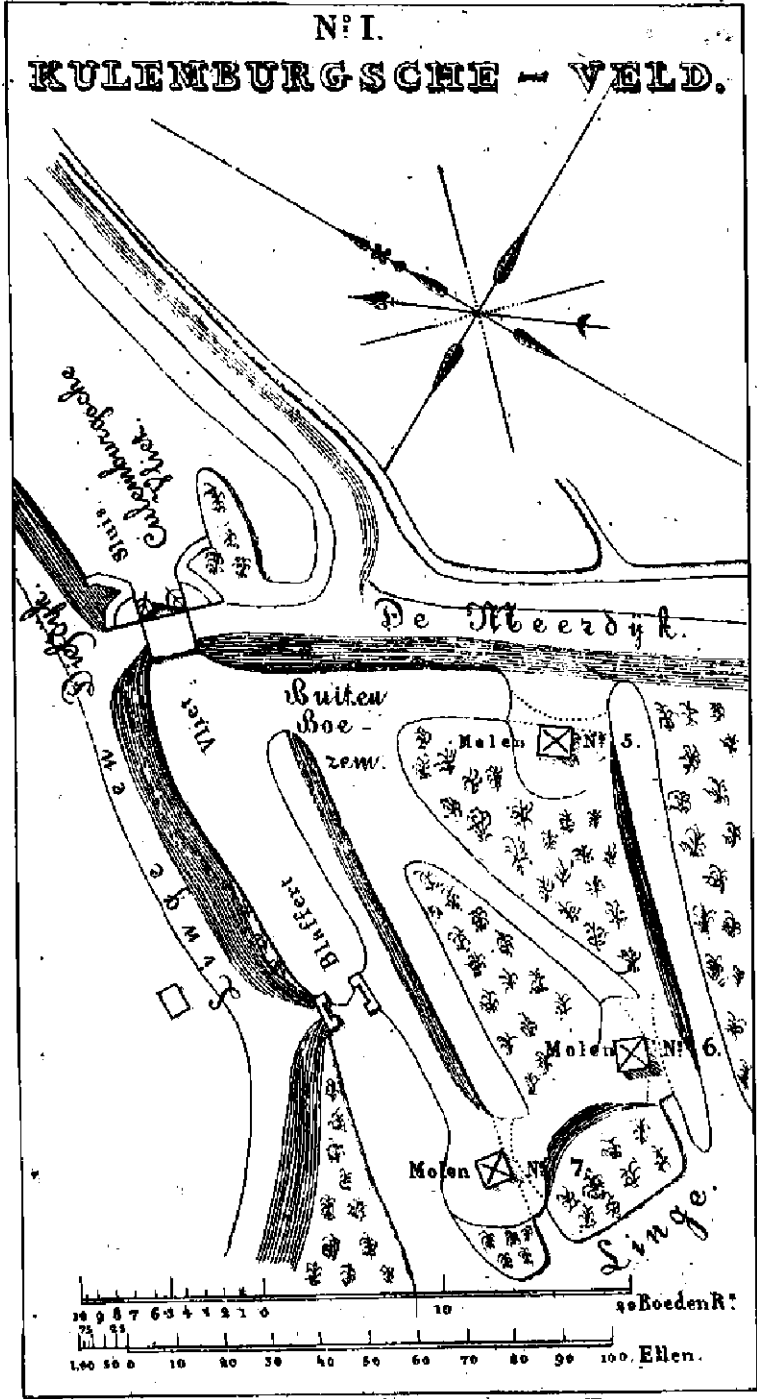
Ongeveer twintig jaar later was de molen weer rijp voor een grote beurt. Na veel overleg over de financiering werd de molen, die intussen een rijksmonument was geworden, gerestaureerd.

Bij die gelegenheid werden de beide versleten 'Pot-roeden' vervangen door nieuwe Dercks-roeden'. Deze werden niet meer verbusseld, maar op de traditionele wijze gehekt en van windborden voorzien.

Nadat de molen weer geheel maalvaardig was werd hij op 29 mei 1976 weer in bedrijf gesteld door burgemeester Hermans en de heer Schennink senior. Bij die feestelijke gelegenheid bepleitte de burgemeester tevens de restauratie van de molenromp aan de Buitenmolenstraat (ruim vijftien jaar later heeft dat daadwerkelijk plaatsgevonden). Na de restauratie van 1976 was de molen weer regelmatig draaiende te zien. Vaak voor de produktie van meel, maar

Uit J. Blankens,
 Jansz.
 Memorie over
 de proef
 bemalingen
 Utrecht, 1827

Lith. Mensing et van Westraenen.

ook voor de 'Prins', waarbij de molen draait zonder dat er gemalen wordt. Een draaiende molen is een levendig gezicht, maar het is ook nuttig om het gaande werk in beweging te houden.

Zakelijk gezien is er in de loop van de jaren ook een en ander gewijzigd. Nadat Henk Schennink het molenaarsbedrijf van zijn vader heeft overgenomen, begint hij in 1979 een vennootschap onder firma samen met zijn dochter Lucie van Rossum-Schennink. In 1989 werd deze v.o.f. ontbonden en wordt het bedrijf door Lucie voortgezet. De derde generatie Schennink op deze molen.

Alle goede zorgen ten spijt gaat de kwaliteit van de molen toch weer achteruit en in 1989 wordt een aanvraag ingediend voor een nieuwe restauratie. Ditmaal gaat het om de spruiten, de schoren en de staart, die in 1954 met gebruikmaking van tweedehands materiaal zijn aangebracht. Zo'n vijfendertig jaar later zijn deze onderdelen aan vervanging toe. Pas anderhalf jaar na het indienen van de aanvraag, ook toen hadden we de wind niet in de zeilen, vonden, na het uitbrengen van een documentatiemap aan de raadsleden, serieuze gesprekken plaats over een afronding van de aanvraag.

In verband met de slechte staat van de spruiten en schoren staat de molen dan al geruime tijd stil. Daardoor is er een post meerwerk ontstaan en moest een aanvullende aanvraag worden ingediend. Begin 1993 wordt dan eindelijk aan de restauratie begonnen. Op 18 januari 1994 vindt de bouwkundige oplevering plaats. Op 6 april 1994 wordt de ingebruikstelling feestelijk en onder grote belangstelling gevierd

Bij deze restauratie zijn behalve de reeds genoemde delen ook de vloeren voor een groot gedeelte vervangen en waar mogelijk gerepareerd. Er zijn 'sleutelstukken' aangebracht onder de vloerbalken van de maalzolder, de trap

van de maalzolder naar de luizolder is verplaatst en vernieuwd en het gaande werk is geheel opnieuw afgesteld. Dit gaande werk, in 1888 tweedehands geplaatst, is intussen meer dan 125 jaar oud en in prima staat. Als afronding van deze restauratie is opnieuw een windvaan geplaatst. Deze windvaan in de vorm van een molenwagen met paard houdt de gedachte aan Henk Schennink, de laatste beroepsmolenaar op de Johanna, levend.

De verdere ontwikkeling van alle nieuwbouw rondom de molen houdt, ondanks alle goede bedoelingen, veel wind uit de zeilen zodat er minder mogelijkheden zijn om de molen te laten draaien. Desondanks draait de molen regelmatig en is hij tijdens de openingsuren van het bedrijf open voor bezichtiging en worden op afspraak rondleidingen verzorgd voor scholen en groepen. De rondleidingen en het draaien worden vaak verzorgd door Liesbet van Rossum, de dochter van Lucie, waardoor de vierde generatie nu actief is met de molen Johanna. Aldus besloot mevrouw J. Schennink haar relaas.

Bronnen:

- De Molenaar, 96e jaargang, nr. 45
 - De Molenaar, 97e jaargang, nrs. 4 en 14
 - Gelders Molenboek, blz. 15 tot 23
 - Stad en Graafschap Leerdam, 6e jaargang nr. 4
 - Info de heer De Wit.
- 1 Mevrouw Franekers gegevens komen uit het boekje van de Historische Vereniging Hardinxveld-Giessendam, serie D, uitgave 1984 en uit Molens van Hardinxveld-Giessendam, uitgave 1979 met een tweede druk in 1981, ook een uitgave van de Historische Vereniging. Hierin is dezelfde foto afgedrukt die ook in mijn bezit is. A.S.

Vrouwen in oproer in Culemborg (1650)

DE MOLENS VAN Culemborg (binnen de muren en grachten) en de toenmalige gebruiken bij het malen van graan door de burgerij stonden in het middelpunt van een groot vrouwenoproer in 1650. Het verhaal over dit oproer is gemaakt door de Culemborgse stadssecretaris Nicolaes de Lange. Daarnaast verscheen het verhaal over dit oproer in de Hollandse Mercurius waarin de gedenkwaardigste gebeurtenissen in 1650 werden vermeld.

Op de plattegrond van Blaeu staan twee standerd molens afgebeeld: één buiten de Ickpoort, 'aan de Colck' (een restant van een zestiende-eeuws haventje nabij de tegenwoordige 'Helling') en een andere op de wal van de Nieuwpoort, aan het einde van de Buitenmolenstraat (de plaats van de huidige molen 'De Hoop'). Het waren korenmolens van de grafelijke domeinen. Zij werden verpacht aan molenaars. 'De Molenmeester' was degene die de molens (ook de rosmolen in de Binnenstad) exploiteerde. De molens waren dwangmolens, d.w.z. dat burgers en inwoners van stad en schependom verplicht waren hun koren op deze molens te laten malen. Men bracht het koren naar de molen en wachtte tot het gemalen werd. De wachttijd werd gebruikt om de laatste nieuwtjes uit te wisselen. In die tijd heette een algemeen verspreid gerucht niet voor niets een 'molenmare'.

Natuurlijk waren er altijd welgestelden die niet zelf naar de molen gingen, maar het koren door de molenknechts lieten halen en het meel lieten terug brengen. Het tarief was 1 stuiver per schepel (1). Men betaalde de molenaar in natura: het zgn. maalloon of mulster dat hij gewoonlijk uit de zakken schepte. Hier was dat het zestiende deel (vath). Bovendien kwam

hem het zgn. 'stuifmeel' toc. En de stedelijke accijs op het gemaal werd ook bij de molen geïnd!

De burgers en de bakkers klaagden al lang bij de magistraat over de te ruime hand van de molenaar bij het mulster scheppen. Daarbij kwam dat de magistraat het ongewenst vond dat de molenknechts het koren ophaalden. Ten eerste werkte dat fraude in de hand bij de inning van de accijs op het gemaal, ten tweede zou de molen bij storm gevaar lopen als er geen knechten aanwezig zouden zijn. Daarom, aldus de stadssecretaris, werd het goed en raadzaam bevonden om op te richten en te verpachten tot profijt van de stad een molenkar.

De pachter moest al het koren van de zolders laten halen en op de kar zetten, waarna het koren naar de molens werd gereden. Daar werd het gewogen in een speciale ruimte en na het malen werd er weer gewogen om zeker te kunnen weten dat de mensen niet te kort zou worden gedaan. Voor al dit dienstbetoon moesten de burgers wel een stuiver per schepel betalen maar..... de armen mocht geen geld berekend worden.

In mei zou de molenkar gaan rijden, voorzien van een klinkende bel of een ratel opdat ieder de kar zou kunnen horen, aldus een publicatie van de magistraat. Er werd nog aan toegevoegd dat men de pachter niets mocht misdoen of iets tegen hem zeggen wat afbreuk aan deze regeling zou doen 'op pene van 's Heeren hoochste boeten.....'

De publicatie was van 30 april. Op 2 mei werd er door de burgers geklaagd dat men bovenop het mulster van een schepel ook een pond stuifmeel moest missen. Het waren 'sommige oproerige vrouwspersonen, merendeels van cleyen importantie' die als aanstichtsters van de

woelingen onder de burgers werden gezien. Nadat de magistraat bakkers en andere deskundigen had gehoord moest men erkennen dat de klachten gegrond waren en de volgende ochtend werd bekend gemaakt dat er slechts een half pond stuifmeel per schepel zou afgaan. Indien er geen half pond verstoof, zou het overschot voor de eigenaar van het koren zijn. Er werd met nadruk op gewezen dat gebruik van de molenkar verplicht was. Verder kreeg een ieder die de naam van de belangrijkste oproerkraaiers bekend zou maken vijftien gulden onder geheimhouding van de naam van de aanbrenner.

Volgens het officiële verbaal van de stadssecretaris zou na de afkondiging een vrouw 'levende van de armen' ten aanhore van de hele wereld tegen de publicatie geprotesteerd hebben zeggende 'dat zij zulcx niet wilde naercomen'. Toen de drost, daartoe gerechtigd conform een oud plakkaat haar toevoegde dat ze gearresteerd zou worden, kwam ze zelf de trap van het stadhuis op en liet zich arresteren. Dat was nu eenmaal het recht van de drost. Toen de drost vervolgens zag dat de vrouwen de hoofden bij elkaar staken, ontbood hij meteen de officieren van de burgerschutterij en beval ze met twee gewapende korporaalsschappen op het stadhuis te komen om dit te verdedigen. Inmiddels waren de vrouwen in beweging gekomen en ondanks alle pogingen ver-

scheen er op de oproep niet één gewapende man.

Over het vrouwenoproer dat toen uitbrak is in opdracht van de graaf door de stadssecretaris Nicolaes de Lange een uitvoerig verslag samengesteld. Ds. A.W.K. Voet van Oudheusden drukte het af in zijn in 1753 verschenen 'Historische Beschrijvinge van Culemborg' (blz. 286-297). Wij zijn in het bezit van een facsimile uitgave, dus u kunt het boek van ons lenen en het verhaal zelf lezen.

In 1888 heeft de heer J.D.J. Kalkhoven dit oproer in eigen bewerking beschreven in zijn boek: Geschiedenis van Culemborg (blz. 271-277).

In zijn artikel maakt de heer P.J.W. Beltjes ook melding van 3 'particuliere' berichten, naast het officiële verslag: een nieuwsbericht in de *Hollandtsche Mercurius*, een jeugdherinnering van mr. Nicolaes Bosch (een lid van de gra-

felijke raad) en een brief van Maria van Bornbergen die in 1650 in Culemborg woonde en over het voorval van 3 mei aan haar broer in Amersfoort schreef (de brief bevindt zich in de handschriftenverzameling van het oud-archief van onze stad).

Nog maandenlang bleef het roerig in de stad. Er werd huiszoeking gedaan naar de oproerkraaiers. In december werd een man en vrouw gevangen genomen. Na hun bekenenis werden zij ter dood veroordeeld. De executie zou plaats vinden op 16 december. Over het verloop bracht Nicolaes de Lange schriftelijk verslag uit aan de graaf.

1. 1 schepel is 0,1 hl (vgl. 1 hl is 1 mud)

De dakruiter waarin de heren op het stadhuis vluchtten tijdens het oproer.

De lotgevallen van de Culemborgse kerkorgels

BEN HOLTkamp

CULEMBORG HEEFT in vergelijking met ongeveer even grote plaatsen een opmerkelijk (kerk)orgelbezit¹. Tiel is weliswaar groter, maar heeft eigenlijk nooit meer dan drie of vier interessante orgels binnen haar muren gehad. Stadjes als Leerdam, Vianen of IJsselstein hebben eveneens weinig in de melk te brokkelen als het om (historische) orgels gaat. Mogelijk is de orgelrijkdom van Culemborg het gevolg van het relatief grote aantal kerkgenootschappen. Behalve de drie grote kerkgenootschappen zijn er in Culemborg ook een Lutherse Kerk (niet in de laatste plaats te danken aan de in Culemborg residerende Duitse adel in het verleden), een Oud-Katholieke Kerk, een Christelijk-Gereformeerde kerk en een Nederlands-Gereformeerde kerk. In het verleden waren er in Culemborg ook twee belangrijke kloosters te vinden: Mariakroon en het voormalige seminarie. Deze beide instellingen beschikten ook over een kwalitatief meer dan gemiddeld orgel.

De beheerders van de orgels hadden regelmatig te kampen met een bijna chronisch geldgebrek. Een nieuw orgel zat er dan niet in. Men koos dan noodgedwongen voor een flinke opknapping van het bestaande orgel. Vooral in de negentiende eeuw gebeurde dit nogal eens, wij hebben er in ieder geval een aardig orgelbestand aan over gehouden.

De Grote- of Barbarakerk heeft een belangrijke (orgel)geschiedenis, die beschreven is door Piet Treffers. In de schaduw van deze geschiedenis

moet de voormalige Sint-Janskerk genoemd worden. Deze kerk is eigenlijk nooit goed uit de verf gekomen. Wellicht was Culemborg in het verleden toch te klein voor twee belangrijke kerken. Hoewel het feitelijk twee verschillende parochies betrof ging alle aandacht steeds naar de Barbarakerk en pas op de tweede plaats naar de iets kleinere Janskerk. Deze kerk heeft lange tijd geen dienst gedaan. In 1826 viel het doek voor dit gebouw. De naam Sint-Janskerkhof herinnert ons nog aan haar bestaan.

Plaats en functie van het orgel

Vaak bevindt het orgel zich achter in de kerk aan de westzijde. Toch is dit niet altijd het geval geweest. Met name vóór de Reformatie waren de orgels vaak in het koor of in het transept te vinden. Er waren eigenlijk twee typen orgel: een groot orgel, doorgaans voor concerterend gebruik en gefinancierd door de stad en een klein orgel een z.g. positief, in de nabijheid van het altaar. Dit laatste instrument had een liturgische functie. Er konden in een (grote) kerk meerdere kleine orgels aanwezig zijn, omdat er ook meerdere altaren waren. Het grote orgel werd nagenoeg dagelijks bespeeld. De kerk was vaak open en de organist was in dienst van de stad, ook in Culemborg. De kleine orgels werden gebruikt bij de eredienst. Toch heeft het lang geduurd, alvorens het orgel een begeleidende taak kreeg te vervullen, zoals wij dat nu nog kennen. Aanvankelijk werd afwisselend gespeeld of gezongen. Zingen en orgelspelen

Links: Orgel H. Geestkerk Utrecht Overvecht. Dit orgel bevond zich in de kapel van het seminarie aan de Ridderstraat.

Boven: De registerkoppen van porcelein, blauw beschilderd.

1568 kwam er een nieuw orgel. De dagelijkse orgelbespeelingen werden toen weer hervat. Tien jaar later, in 1578 werden de Barbarakerk en de Janskerk aan de Katholieken onttrokken. De kanunniken verdwenen en de leerlingen van de Latijnse School waren niet langer nodig voor de kerkzang. De gemeentezang

tegelijk was in die dagen een weinig gebezigde praktijk. In de Grote- of Barbarakerk werd voor de reformatie de zang verzorgd door de kanunniken van het Barbarakapittel. Dezen werden terzijde gestaan door leerlingen van de Latijnse School, zodat er in feite sprake was van een gemengd koor.

Tijdens de Beeldenstorm moesten de kleine orgels er het eerst aan geloven, omdat deze direct refereerden aan de (Roomse) kerkzang. Het grote orgel liet men nogal eens ongemoeid, omdat dit niet altijd gebruikt werd voor de eredienst. In Culemborg, overigens, werd het grote orgel wél verwoest tijdens de Beeldenstorm, die van 14 tot 18 september 1566 plaatsvond. In

werd ingevoerd, maar tot 1640 nog zonder orgelbegeleiding.

Culemborg heeft vele belangrijke en onbelangrijke orgelmakers binnen haar wallen mogen begroeten. Opvallend is het, dat vaak één orgelmaker in veel kerken iets te doen had. Culemborg was niet groot, dus kon de faam van een orgelmaker al snel de ronde doen door het Lekstadije. Deed de orgelmaker zijn werk goed, dan wisten de andere kerkgenootschappen deze ambachtsman al gauw te vinden. Matthias Verhofstadt bouwde in 1719 niet alleen het orgel van de Barbarakerk, maar werkte ook aan het 'Lutherse' orgel. Een eeuw later werkte

Abraham Meere uit Utrecht aan maar liefst vier orgels in Culemborg. Henricus Dominicus Lindsen kreeg drie orgels onder zijn hoede (rond 1835). De beide generaties Witte (tweede helft negentiende eeuw) bouwden twee nieuwe orgels en adviseerden en restaureerden in twee andere kerken.

Grote- of Barbarakerk

De eerste aanwijzing omtrent de aanwezigheid van een orgel in deze kerk dateert van 1426 en in 1538 kwam daar een klein orgel (met stads-subsidie) bij. Wie de makers waren van deze orgels is onbekend. In 1559 werd er weer een orgel geplaatst (waarschijnlijk ter vervanging van het oudere grote orgel). Het werd gemaakt door Jan Françoisz Rose. Dit orgel was geen lang leven beschoren: Zeven jaar later, in 1566 woedde de beeldenstorm in de Barabakerk. Zowel het grote als het kleine orgel werden omver gehaald en verwoest. Gedurende twee jaar moest de kerk het zonder orgel doen, want in 1568 kwam er een klein orgel, dat in de kerk bleef tot 1620. In dat jaar leverde Albert Kiespenninck uit Nijmegen een groot orgel, het kleine orgel werd afgedankt aan de Janskerk. Ook het instrument van Albert Kiespenninck heeft slechts korte tijd dienst gedaan. Nu was het de grote stadsbrand van 1654, die een eind maakte aan dat orgel. Na de brand kwam er weer een nieuw klein orgel, dat door de kerkmeesters te Antwerpen werd gekocht in de lommerd. In opdracht van graaf Philips Theodoor van Waldeck werd de gemeentezang vanaf 1640

Orgel Van de Nederlandse Hervormde Kerk te Schiermonnikoog. Dit was het eerste orgel van de gereformeerde kerk in de Ridderstraat.

begeleid, mogelijk ging dat nog niet erg van harte. Men maakte daarom niet veel haast met de aanschaf van een nieuw groot orgel. Pas in 1719 leverde Matthias Verhofstadt uit Gemert een nieuw orgel. Dit orgel siert tot op de dag vandaag de westzijde van de kerk. Behalve het normale onderhoud vonden er grotere werkzaamheden plaats aan het orgel in:

- 1760 door de Culemborgse orgelmaker M. de Crane.
- 1804 wijziging (onder) front door Abraham Meere uit Utrecht.
- 1833 vernieuwing enkele registers door Henricus Dominicus Lindsen.
- 1879 Johann Fr. Witte adviseert het orgel niet meer te repareren maar over te gaan tot de bouw van een nieuw orgel. Omdat er te weinig geld was ging dit niet door en bleef het Verhofstadtorgel behouden na een grondige reparatie door Witte.
- 1938 Herstel en uitbreiding door N.A. van Dam uit Utrecht.
- 1971 Restauratie en plaatsing van een vrij pedaal. Firma De Koff uit Utrecht begon met de restauratie, na faillissement van dit bedrijf werd het werk voltooid door de firma D.A. Flentrop uit Zaandam
- 1989 Herintonatie(3) door de firma D.A. Flentrop uit Zaandam

Tijdens de kerkrestauratie in de jaren 60 heeft men de plaats gevonden waar zich tot 1566 het oude koororgel heeft bevonden: in de zuidelijke kooromgang. Het huidige koororgel werd daarom op deze zelfde locatie geplaatst. Het is een éénklaviersorgel, waarvan de historie teruggaat tot ongeveer 1640. De letters IHS onder de middentoren van het front doen vermoeden, dat het orgel van oorsprong afkomstig is uit een Rooms-Katholieke schuilkerk. Het instrument heeft vervolgens dienst gedaan in de Gereformeerde kerk van Naarden en later in het gebouw voor Christelijke belangen te Baarn.

In 1980 kwam er een derde orgel in de kerk. Dit z.g. kistorgel wordt voornamelijk gebruikt voor (kerk)muziekuitvoeringen. Het werd gemaakt door de firma W.N. de Jong uit Lisse.

Voormalige Sint-Janskerk

De Sint-Janskerk bevond zich dáár, waar nu basisschool 'De Leilinden' te vinden is. De kerk was kleiner dan de Barbarakerk en fungeerde als parochiekerk voor de Nieuwstad. De kerk werd bediend door de Norbertijnen van Mariënwierd, de voormalige abdij eventjes ten oosten van Beesd. De kerk werd in 1826 gesloopt.

Over orgels in deze kerk is helaas weinig bekend. Toch was hier evenals in de Barbarakerk al vroeg een orgel, want in 1507 voerde Bernt Granboen een reparatie uit. In 1562/63 kwam er een nieuw orgel, gebouwd door meester Bernt uit Vianen(4). In 1620 werd het kleine orgel (1568) uit de Barbarakerk naar de Sint-Jan overgeplaatst.

Evangelisch-Lutherse kerk

In 1677 werd de kapel van het Pietersgasthuis door de Lutheranen in gebruik genomen. In 1696 bouwde de 'Roomschgezinde' Culemborger jonkheer Emanuel Frederick van Montfoort een orgel voor deze kerk. Het instrument plaatste hij aan de Westzijde der kerk. Van

Montfoort was eigenlijk houtvester van graaf George Frederick van Waldeck Pymont en later van gravin Louise Anna van Waldeck Pymont. Het orgelmaken was voor hem een bijbaantje. Ook was hij organist van de Rooms-Katholieke Statie in de Papenhoek. In 1698 sneed Ahasverus Muller drie beelden, die op het orgel werden geplaatst. Deze beelden hebben de stormen des tijds doorstaan en staan nu op het huidige orgel. Verdere werkzaamheden aan het orgel vonden plaats in:

- 1704 door Hendrik Brouwer uit Zwolle.
- 1720 Matthias Verhofstadt uit Gemert: reparatie en nieuwe balgen.
- 1804 Abraham Meere uit Utrecht: grote opknapbeurt.
- 1839 Henricus Dominicus Lindsen uit Utrecht. Deze plaatste het orgel in de vernieuwde kerk, maar nu aan de oostzijde, ook wijzigt hij de dispositie(5). Vermoedelijk verdwenen nu de drie beelden van het orgel, omdat de nieuwe kerk lager was.

In 1885 onderzocht Wirtte uit Utrecht het orgel en moest meedelen dat het orgel 'weinig innerlijke waarde in zich bevatte'. Orgelmaker Van den Bijlaart uit Utrecht kreeg de opdracht het orgel te herstellen, nadat hij beweerd had, dat het instrument na reparatie nog wel 25 jaar mee zou kunnen. Echter, na demontrage van het orgel bleek hij niet meer bij machte om het weer in elkaar te zetten! Op aandringen van de predikant leverde de pianohandelaar Zwang uit Dordrecht een nieuw orgel, gebouwd door een Duitser, Kuppe genaamd. Het kwam uit de kapel van het 'krankzinnigengesticht' aldaar. Zwang preees het orgel aan als iets geweldigs. Hij had zijn hielen echter nog niet gelicht of het ene mankement volgde op het andere. En minder dan tien jaar later was het totaal onbespeelbaar. Hier bereiken we wel het dieptepunt van de 'Lutherse' orgelhistorie. Voor de organist, de heer Johler, was de hele gang van zaken

reden genoeg om ontslag te nemen. In 1896 huurde men een harmonium, een z.g. 'Seraphinorgel' bij de firma Goldschmeding te Amsterdam. Ook begon men met het werven van fondsen om een nieuw pijporgel te kopen, omdat het harmonium uiteindelijk niet voldeed. In 1897 reeds was men in de gelegenheid een nieuw orgel te laten maken door G. van Druten uit Hemmen. Deze orgelmaker werkte veel met gebruikte materialen. Ook in Culemborg. Van Druten vergrootte een oudere, van elders afkomstige orgelkast zodanig, dat er een bescheiden instrument van twee klavieren in kon worden geplaatst. In 1913 is er aan het orgel gewerkt door G. van Leeuwen uit Leiden en in 1938 door N.A. van Dam. Het orgel heeft de tand des tijds redelijk weten te doorstaan, toch is een restauratie nu (1997) dringend noodzakelijk geworden.

Rooms-Katholieke kerk

Nadat de Katholieken in 1578 de Barbarakerk niet meer mochten gebruiken, hielden zij hun godsdienstoefeningen in de woonhuizen van katholieke families. Deze situatie duurde precies vijftig jaar, want in 1628 betrokken zij een schuilkerkje achter de huizen aan de zuid-oostzijde van de Markt. In dit gebouwtje plaatste

men een orgel, maar wanneer het werd gemaakt en door wie is niet bekend. In 1817 kwam er een nieuw kerkgebouw tot stand in neo-classicistische stijl op nagenoeg dezelfde plaats als het schuilkerkje, dat totaal vervallen was. Johann Daniël Nolting uit Emmerik plaatste het schuilkerkorgel na een grondige opknabbeurt in de nieuwe kerk. Dit werk kwam in 1819 gereed. Het instrumentje werd onderhouden door Meere en later door Lindsen. In 1861 verkocht men het instrument aan ene heer J. v.d. Putten. Deze J. v.d. Putten stond niet bekend als een officieel orgelmaker en wat hij met het instrumentje gedaan heeft weten wij niet. Het is niet onmogelijk, dat het elders nog dienst doet in een kerk, zonder dat men daar weet, dat het uit Culemborg komt.

C.G.F. Witte uit Utrecht, voortzetter van het befaamde orgelmakershuis Bätz, leverde een nieuw orgel. Men had een goede keus gedaan: Witte leverde kwalitatief zeer goed werk, al was het niet goedkoop (f 4450). Na deze opdracht zou deze firma nog regelmatig in Culemborg terug komen om advies te geven bij drie andere orgelkwesties.

In 1886 kwam de neo-gotische kerk gereed op de Markt, wederom nagenoeg op dezelfde locatie. Het orgel verhuisde naar het nieuwe ge-

Orgel van de R.K. Barbarakerk. Situatie na de kerkrestauratie van 1992.

Het huidige
orgel van de
Christelijke
Gereformeerde
kerk in de
Ridderstraat

bouw(6). M. Maarschalkerweerd uit Utrecht voerde dit werk uit. Hij plaatste het orgel midden voor het monumentale roosvenster aan de westzijde. Later, in 1908, pneumatiseerde(7) hij het orgel en plaatste het tegen de zuidelijke zijmuur van de koortribune. In 1928, 1948 en 1949 voerde de firma Elbertse uit Soest enkele ongelukkige werkzaamheden uit, waardoor het orgel wel weer redelijk bespeelbaar werd, maar ook meer en meer van zijn schoonheid moest prijsgeven. In 1971 had het verval zodanig toegeslagen, dat restauratie onvermijdelijk was. Door het doortastende optreden van de toenmalige pastoor N. Slegers werd het orgel na een korte voorbereidingstijd gerestaureerd, uitgebreid met een zelfstandig pedaal(8) en voor in de kerk geplaatst op de trappen van het oude altaar, geheel volgens de jongste liturgische inzichten. Deze werkzaamheden werden uitgevoerd door de firma Verschueren uit Heythuysen. Het orgel moest in 1992 tijdelijk van zijn plaats af vanwege de kerkrestauratie. Toen

bleek, dat de toevoeging van het pedaal in 1971 niet op de juiste wijze was uitgevoerd. Daarom werd besloten het pedaal achterwege te laten en enig oud pijpwerk van Witte weer terug te plaatsen in de oude kast. Het orgel lijkt nu, wat de klank betreft, enigszins op de situatie zoals die in 1861 door de maker bedoeld was.

Oud-Katholieke kerk

In 1624 kwam er een schuilkerk tot stand achter de huizen van de Varkensmarkt. Deze 'statie' werd bediend door een seculiere geestelijke(9). Door onenigheid in de top van de kerk groeiden de twee Cul-

emborgse staties langzaam maar zeker uit elkaar totdat de statie aan de Varkensmarkt uiteindelijk deel uit maakte van de z.g. 'Roomskatholieke Kerk van de Oud-bisschoppelijke Clerczy' (Oud-Katholieke Kerk).

Mogelijk was er al vroeg een orgel in deze schuilkerk, daarover is echter niets bekend. Het is wel zeker, dat er in 1804 een éénklaviersorgel werd gemaakt door A. Meere jr.(10) uit Utrecht. In 1836 verhuisde het orgel naar de huidige kerk. J.Fr. Witte uit Utrecht leverde het huidige orgel in 1900. Hoewel het verval in de orgelbouw rond 1900 al behoorlijk om zich heen geslagen had, leverde Witte nog steeds oerdegelijke kwaliteit. Het orgel had twee klavieren. In de loop der jaren kreeg het pedaal een eigen register en werden er nog enkele andere ongelukkige veranderingen uitgevoerd. In 1981 voltooide de firma Jac. v.d. Linden uit Leiden een restauratie, waarbij de oude toestand helaas niet werd hersteld. Het oude Meere-orgel, dat in 1900 het veld moest ruimen werd door

de firma M. Vermeulen uit Woerden in de Christelijk-Gereformeerde kerk aldaar opgesteld. In 1981 verkocht men het instrument aan de Hervormde gemeente van Erichem. Na een restauratie door D.A.Flentrop verhuisde het naar dit Betuwse dorp.

Gereformeerde kerk

Nadat in 1887 de Gereformeerde Kerk voor Culemborg een feit was, duurde het tot 1896 alvorens men het nieuwe kerkgebouw in de Ridderstraat kon betrekken. Een jaar later kwam het eerste orgel, een éénklaviers-instrument gemaakt door de firma Proper uit Kampen. Het kostte f1200,-. Proper hoorde niet tot de top der Nederlandse orgelmakers, maar leverde niettemin redelijk werk. In 1926 verklaarde A.S.J. Dekker uit Goes, dat het instrument zich in een deplorabele toestand bevond. Vermoedelijk deed hij dat om de kerkeraad een nieuw orgel van zijn hand aan te praten. In 1927 ging de kerkeraad inderdaad overstag en Dekker plaatste een nieuw orgel in de kerk. Het Proper-orgel kon bij hem worden ingeruild. In hetzelfde jaar nog plaatste hij het in de Hervormde kerk van Schiermonnikoog, waar het nu (1997) nog steeds staat. Men wist in die jaren absoluut niet dat het nieuwe Dekker-orgel beduidend slechter was dan het eerste(11). Dat het orgel niet voldeed bleek al snel. In de jaren na de oorlog zeiden kenners, dat het orgel meer mankement dan instrument was.

Toch kwam er pas in 1964 een nieuw orgel. Nieuw was het eigenlijk niet. Het kwam uit Rotterdam en was enkele jaren eerder gebouwd

Koororgel van de Sint-Walburgkerk te Zutphen. Dit orgel is het eigendom geweest van de zusters J.M.J. in de Ridderstraat.

door de firma Blank uit Herwijnen. December 1973 kwam het nieuwe kerkelijk centrum 'Open Hof' aan de Beethovenlaan gereed. Het Blank-orgel werd daar geplaatst en nog steeds bevindt het zich daar. Het is een kwalitatief goed maar bescheiden orgel.

Christelijk-Gereformeerde kerk

In deze kerk werd tot 1940 een harmonium gebruikt voor de gemeentezang. In dat jaar kocht men, zonder het aanvankelijk te beseffen, een uit historisch oogpunt belangwekkend kabinetorgel(12). Het was vervaardigd door de bekende Amsterdamse orgelmaker Knipscheer in de vorige eeuw. Het orgel bevatte o.m. pijpwerk van Hess(13).

De Culemborgse musicus Pieter Aafjes trad op als adviseur bij deze aankoop. In het begin van de jaren 60 nam de kerkeraad het betreuens-

waardige besluit het orgel, zonder aanwijsbare noodzaak, te verkopen. Het kwam in het bezit van de heer F. Verschueren te Heythuysen. Ter vervanging werd een orgel van inferieure kwaliteit aangeschaft, gemaakt door A. Verduyn te Slikkerveer. Het orgel klonk slecht en vertoonde, vooral later, de nodige gebreken. Des te verheugender was het, dat men in 1985 de hand wist te leggen op een aardig negentiende-eeuws orgel met één klavier. Het werd rond 1840 vervaardigd. Maker en eerste locatie zijn onbekend. Het stond vervolgens in Vijfhuizen en Nijkerk. De firma Hendriksen en Reitsma plaatste het orgel in Culemborg.

Nederlands-Gereformeerde kerk

Slechts een handjevol Culemborgse joden had de oorlog overleefd. Het aantal was te klein om de synagoge na de oorlog te blijven gebruiken. Men besloot het gebouw te verkopen. Via een tussenkoper kwam het in 1949 in het bezit van de Nederlands-Gereformeerde kerk (voorheen vrijgemaakt). De gemeentezang werd tot 1985 begeleid op een elektronisch orgel. In dat jaar kocht men een huisorgel van een echtpaar uit Oss, het werd gebouwd in 1972 door de firma Pels en van Leeuwen te Alkmaar. Het instrument heeft twee klavieren en een vrij pedaal en werd geplaatst op de tribune aan de westzijde van de kerk. Het instrument is beslist een aanwinst voor de kerk.

Kapel voormalig seminarie

Op de plaats waar nu de Hogeschool Midden-Nederland is gevestigd, aan het einde der Ridderstraat, bevond zich vanaf 1818 het Seminarie. In de jaren 50 van de negentiende eeuw verrees daar het kolossale seminariegebouw. Aanvankelijk bevond zich aan de noordzijde van het gebouw een kapel in neo-classicistische stijl. In deze kapel werd in 1856 een orgel geplaatst door de firma François Bernard Loret uit Mechelen. Het instrument had twee klavie-

ren en bezat een prachtige kast. Rond 1900 verving men de kapel door de huidige neogotische. Het orgel werd daar herplaatst. Toen echter in 1935 het seminarie naar Apeldoorn verhuisde, nam men het orgel mee en plaatste het daar in het nieuwe gebouw. In 1972 werd de priesteropleiding in Apeldoorn gesloten. In het gebouw werd een politie school gevestigd. Het orgel werd gekocht door het kerkbestuur van de Heilige-Geestparochie in Utrecht, Overvecht. Het instrument werd door de firma Elbertse uit Soest met behulp van enkele vrijwilligers naar Utrecht getransporteerd. Nog steeds staat het orgel in de H. Geestkerk aldaar. Hoewel het verheugend is dat het orgel aan de sloop is ontkomen, moet toch betreurd worden, dat het bij de overplaatsing naar Utrecht enigszins is verminkt. De prachtige kas echter bleef gehandhaafd. De Augustijnen die in 1937 het voormalige seminarie in de Ridderstraat overnamen, lieten daar een onbelangrijk pneumatisch orgel plaatsen.

Pensioonaat Mariakroon

Michael Maarschalkerweerd uit Utrecht plaatste in het begin van onze eeuw een orgel in de kapel van Mariakroon. Het was een type orgel, dat door Maarschalkerweerd veel werd gebouwd voor kloosterkapellen overal in het land. Jammer genoeg zijn er geen verdere gegevens over het orgel te vinden. In ieder geval zal het instrument wat gebreken hebben vertoond, want in de jaren 60 verdween het. Niemand weet waar het nu is. De zusters kochten een negentiende-eeuws kabinetorgel van de Friese orgelmaker Jan Adolf Hillebrand. Dit prachtige instrumentje verkeerde in een niet al te beste staat, want in de zeventiger jaren verhuisde het orgel naar Zutphen, waar het, na gerestaureerd te zijn, nu dienst doet als koororgel in de Grote- of Sint-Walburgkerk. De zusters luisterden hun kerkelijke diensten voortaan op met een elektronisch orgel.

Bronnen:

- Dr.M.A.Vente, *Bouwstoffen tot de geschiedenis van het Nederlandse orgel in de 16e eeuw*, Zwolle, januari 1942.
- A.H. Vlagsma, *Het 'Hollandse' orgel in de periode van 1670 tot 1730*, Wolvega, juni 1992.
- P.A. Treffers, *Grote of Barbarakerk met haar orgels*, Culemborg, augustus 1982.
- D. ten Broeke en B.A. Broerse, *100 jaar Gereformeerde Kerk Culemborg*, Culemborg, 1987.
- J.Spaans, *O.R.C.Kerk-Varkensmarkt*, Culemborg, 1986.
- Ben Holtkamp, 'Orgelhistorie der Evangelisch Lutherse Kerk te Culemborg' in 'De Drie Steden', regionaal-historisch tijdschrift voor Tiel, Buren en Culemborg, 8e jaargang, nr. 1, 1987.
- Ben Holtkamp, 'Orgelhistorie van de R.K. Barbarakerk' in 'De Drie Steden', regionaal-historisch tijdschrift voor Tiel, Buren en Culemborg, 8e jaargang, nr. 2, 1987.
- 'De Mixtuur' Tijdschrift over het orgel. nr. 53, mei 1986 en nr. 76, januari 1994.
- B. van Schaik, *Hoe g'oudtijds hen met heil bezocht, 125 jaar Christelijk Gereformeerde Kerk, Culemborg 1992*.
- Bert Wisgerhof, *Utrechts Orgellandschap, Veenendaal, 1979*.
- *Mededelingen door pastoor J.Spaans, Culemborg, B.van Schaik, Culemborg, Bert Matter, Zutphen, J.Elbertse te Soest en Zr. v.d.Meer, Culemborg.*

Noten:

1. Van de negen kerkorgels die Culemborg rijk is, zijn er zeker vier of vijf die historisch genoemd mogen worden.
2. Er zijn wel meer kerkgenootschappen in Culemborg, maar deze bezitten geen orgel.
3. Intoneren is het zodanig bewerken van de pijp, dat deze uiteindelijk het gewenste klankkarakter krijgt.
4. Mogelijk is deze meester Bernt dezelfde persoon als Bernt Granboen, die in 1507 een reparatie uitvoerde.
5. De dispositie is een lijst met daarin de namen van alle registers en speelhulpen. het geeft kenners een redelijk goed inzicht in de klank van het orgel.
6. Nieuwe kerken werden in de regel nooit voorzien van een nieuw orgel. het orgel was eigenlijk de sluitpost van de begroting. Meestal plaatste men het oude instrument in de nieuwe kerk om vervolgens jaren later te voorzien in een groter, aan de nieuwe ruimte aangepast, instrument.
7. Bij een pneumatisch orgel komt de verbinding tussen toets- en pijpwerk tot stand d.m.v. luchtdruk. Dit systeem werkt doorgaans zeer traag en is uiterst onbetrouwbaar.
8. Een zelfstandig pedaal heeft eigen registers, waardoor pedaalpartijen (veelal de bas) beter uit de verf komen.
9. Deze priesters maakten geen deel uit van een bepaalde orde en ressorteerden direct onder de bisschop. De geestelijken van de statie in de Papenhoek waren lid van de orde der Jezuïeten.
10. Er waren twee generaties Meere: Abraham sr. en Abraham jr. Niet duidelijk is wie van de twee in 1804 werkzaamheden verrichtte in zowel de Lutherse, Hervormde als Oud-Katholieke kerk hier in Culemborg. In de archieven ontbreken vaak de toevoegingen 'sr.' en 'jr.'
11. De orgelbouw in het begin van deze eeuw bevond zich, op een enkele uitzondering na, in een diep dal. Dekker genoot wel een zekere populariteit, maar zijn orgels waren geen van alle 'blijvertjes'.
12. Een klein orgel, meestal met deuren, dat in gesloten toestand het uiterlijk heeft van een kabinet.
13. Hess te Gouda maakte veel kabinetorgels in de achttiende eeuw.

De Culemborgse Mannencongregatie

RICHARD VAN DE VELDE

ONLANGS KREEG ik van een collega een enveloppe toegestopt met daarin een bruin gekleurd langwerpige 'manuscript'. Al op het schutblad bleek dat het ging om de notulen van de Culemborgse Mannencongregatie. Doordat ik niet van Katholieke huize ben, wist ik eerlijk gezegd niet wat het precies inhield. Nicuwsgerig begon ik er in te bladeren en tussen de pagina's stuitte ik tevens op oude Culemborgse kranten, inschrijfformulieren, brieven, hypotheekaktes en vele oude aantekeningen. Al met al een heel interessant geheel!

Tijdens mijn speurtocht vond ik in een 'promotiekraant' uit 1947 van de Congregatie een aanknopingspunt v.w.b. haar doelstellingen:

'Reeds bijna 440 jaar doen de congregaties hun zegenrijk werk over de hele wereld. Overal waar de Congregatie bloeit, d.w.z. waar haar regels trouw worden nageleefd, vormt zij voorbeeldige christenen en apostelen. Maar dan moet de congregant niet alleen geregeld de kerkelijke bijeenkomsten bijwonen, hij moet de hele week leven als een congregant, thuis en op het werk, bij zijn kameraden even goed als in zijn gezin. Dan pas bereikt de Congregatie haar doel....'

Maar wat is nu eigenlijk een congregatie? Een pamflet geeft hierover opheldering: 'Een Congregatie kunnen we vergelijken met een bal. Als kleine kinderen beginnen wij reeds bij de zusters deze bal te rollen en na te lopen. Vervolgens komen wij op de jongens- of meisjes-

congregatie en blijven zolang achter de bal aan lopen, totdat O.L Heer ons oproept. Bij het balspel moet men trachten de bal in de mand of in het doel te werken; bij de congregatie is dat anders daar werkt de bal, waarachter wij geheel ons leven hebben gelopen, ons in het doel: De Hemel.

Over de ontstaansgeschiedenis van de Congregatie verhaalt een wervingsfolder uit 1925: 'De Mariacongregaties bestaan reeds meer dan 360 jaar. Haar geboortjaar is 1563, haar geboorteplaats is Rome. Een jeugdige Jezuïet, Johannes Leunis, richtte de eerste Congregatie op voor zijn jonge studenten. Hij gaf hun statuten, een prefect en een bestuur van twaalf leden. De vereniging noemde zich: 'Congregatie der allerzaligste Maagd onder den titel van Maria Boodschap.'

5 december 1584 werd ze door paus Gregorius XIII goedgekeurd en aangewezen als de moedercongregatie van alle toekomstige congregaties. Na dertien jaren telde men reeds 30.000 congreganten onder de studerende jeugd.'

In 1586 stond Paus Sixtus V toe, dat Mariacongregaties werden opgericht 'voor alle geloovigen van het mannelijk geslacht.' De groei van de Mariacongregaties werd daardoor enorm. O.a. te Rome, Wenen, Napels, Keulen, Lyon, telde men zeven, tien, vijftien, ja twintig verschillende Congregaties!

In 1751 veroorloofde Paus Benedictus XIV eindelijk, dat Congregaties voor 'vrouwen en meisjes' zich aan de moedercongregatie te Rome konden aansluiten.

De Congregatie breidde zich steeds meer uit. Ze bleef niet beperkt tot de jongens van het college der Jezuïeten te Rome, maar alle rangen en standen waren er langzamerhand in vertegenwoordigd. Mannen van hoge afkomst, keizers en koningen, wetenschappers, priesters, bisschoppen, kardinalen en pausen beroemden zich er op, lid van de Mariacongregatie te zijn.

Op 1 januari 1924 waren er 46940 Congregaties aangesloten bij de Prima Primaria (moedercongregatie), waarvan 51 in Nederland.

Ook in Culemborg heeft de Congregatie eeuwen bestaan, maar na opgericht te zijn door de Jezuïeten verdween de Culemborgse Mannen- en Vrouwencongregatie ook weer met het heengaan van deze orde. In 1814 werd de Jezuïetenorde in Culemborg weer in ere hersteld. (zie 'Voetnoten' 4 blz. 8 t/m 15)

Rond 1870 namen enkele paters Jezuïeten weer het voortouw bij de oprichting van Congregaties voor mannen en vrouwen. Pater Jeen trok crop uit om geld bij elkaar te bedelen om huizen te bouwen. Hij was waarschijnlijk de grootste steunpilaar voor het kerkelijk leven in de parochie.

De fijn besnaarde pater van Meurs kon niet alleen mooie gedichten schrijven, maar wist ook zijn mannen die ontwikkeling en vurigheid bij te brengen, waardoor zij zich meer en dieper bewust werden van hun apostolaat. Ook mannen als de geleerde Thym en de kolos Stokman waren echte voortrekkers. Zij allen bouwden voort op de ingeslagen weg, nl.: 'de kennis en praktijk der Christelijke beginselen van de leden te ontwikkelen en te volmaken en tevens het onderling gezellig verkeer te bevorderen.'

Behalve het godsdienstig leven werd ook het toneel en de muziek niet vergeten en zo kun je gerust zeggen dat alle uiting van katholiek en cultureel leven uitging van deze Congregatie. Officieel werd op 26 augustus 1870 de Katholieke Mannen-Vereniging of Mannen-Congrega-

tie van de H. Maagd en den H. Joseph opgericht.

Op een klein vodge papier tussen de notulen stond nog iets te lezen over de organisatie van de Mariacongregatie:

'Aan het hoofd staat een Directeur-Priester, door de kerkelijke overheid aangesteld, die te beslissen heeft in alle aangelegenheden en vragen omtrent de Congregatie.

Aan zijn zijde staat een Raad, samengesteld uit een Prefect, twee assistenten en een secretaris, die gewoonlijk jaarlijks door de congreganisten worden gekozen.

De Raad benoemt een aantal Consultatoren (raadgevers!), die maandelijks raadsvergaderingen moeten bijwonen.

De verkiezingen geschieden per stembriefje. Slechts de waardigsten en bekwaamsten kunnen gekozen worden. Meestal worden de kandidaten door de Directeur met zijn Raad voorgesteld.'

Op een wervingspamflet werd pas echt duidelijk wat van een Congreganist werd verwacht:

1. 'Dat hij een Mariaansch leven dient te leiden, door het christelijk levensideaal van Maria na te streven. Daarom trouw de vergaderingen moet bezoeken en deel moet nemen aan de Algemeene H. Communie.
2. Door zoo stript mogelijk de Statuten of Regelen te onderhouden, die gemaakt zijn voor menschen in de wereld.
3. Door lid te zijn van een of andere arbeidsgroep of sectie, die kan zijn een sectie tot zelfheiliging of tot apostolaat.'

Om lid te worden van de Congregatie moest men katholiek, van 'onbesproken' gedrag en minstens 18 jaar oud zijn. Over de aanname van de leden werd in een bestuursvergadering bij stemming besloten. Dat dit serieus gebeurde kan men o.a. afleiden uit de notulen van de vergadering op 23 oktober 1931:

'Aan de Raad zullen als aspirant worden voor-

gesteld: E.J. van Veen, G. van Veen (aangehouden), A.M. v.d. Anker, B. Koopman (niet aangenomen), J.J. Pin en F. v. Raaij.'

Wie er bij de oprichting in het bestuur zaten, kan ik niet uit deze gegevens achterhalen, daar 'mijn' notulen pas aanvangen in januari 1897. Maar uit een document van het Kadaster blijkt dat in april van dit jaar het bestuur bestond uit: C.J. Dirks, voorzitter, P.A. Hoogveld, prefect, F.A. van Everdingen, 1e assistent en F. Büsch als secretaris.

Bij het 75-jarig bestaan van de Culemborgse Congregatie in 1946(!) telde men 450 mannelij-

ke en 360 vrouwelijke leden. Het was hierdoor de machtigste vereniging in de parochie. Opmerkelijk is dan toch het berichtje in de Sint Barbara Klok, een Culemborgs weekblad voor het katholieke gezin: 'Deze week staat in het teken der mannen-en vrouwencongregatie; wij vertrouwen, dat alle verenigingen daarmee rekening zullen houden en geen bijeenkomsten plannen.'

Ondanks de grootte maakt het bestuur en Raad der Congregatie zich toch zorgen voor de toekomst, getuige de volgende mededeling tijdens een congregatie-oefening in 1947: 'U verwacht van ons een zekere activiteit. Dit kon de laatste jaren niet van ons gezegd worden; dit vond vooral zijn oorzaak dat meerderen door ziekte en ouderdom niet meer in staat waren aan deze vrijwillige verplichting te voldoen.'

Raakte de congregatie uit de tijd? 'De vergaderingen van de raad werden slecht bezocht en als er een congreganist werd begraven, dan was bijna steeds dezelfde aangewezen om de overledene namens de congregatie de laatste eer te gaan bewijzen.'

Mede hierdoor werden er in maart 1947 wijzigingen aangebracht in het bestuur: De raadsleden H.J. Ausems, A.J. Hageman, S. de Kroon, J. de Leeuw en B. Stek zijn benoemd tot eraadsleden en krijgen in de congregatie-oefeningen een plaats in de eerste bank aan de mannenkant.

Tot nieuwe leden zijn benoemd: F. de Lange, H.A. Meijer, Th. Okhuizen, J. Peterse, W.H. Poort en Joh. van Unen.

Ook werden er grote veranderingen aangebracht in de plaatsen tijdens de oefeningen in de kerk. De plaatsen werden straatgewijze ingedeeld. Dit was gedaan omdat in het verleden het steeds voorkwam dat een onderprefect voor het innen van het maandelijks dubbeltje de gehele binnenstad moest doorkruisen. Ook kwam het wel eens voor dat congreganisten uit een gezin in een andere afdeling waren ingedeeld, zodat evenzovele bezoeken nodig waren. Tot collectanten werden aangewezen de heren: Th. v.d. Vliet, L. van Dillen, J. van Hillo en P. van Uden.

Of het allemaal veel heeft uitgehaald, valt te betwijfelen als ik verderop lees:

'Als wij het lijstje bezien van het zangkoor der Congregatie dan zien wij daarop 28 namen voorkomen. Oningewijden zullen zeggen en denken, wat zal dat een prachtig koor zijn, tijdens de congregatie-oefeningen. De praktijk is echter wel iets anders. Soms zijn er maar enkele zangers op het koor en kan er nauwelijks een voorzanger gevonden worden. (Iedere zanger is nl. nog geen voorzanger.) Komt heren zangers, ook gij zijt congreganisten. Laat vanaf heden merken dat het ernst is met Uw zangersambt.'

Ook bij het begraven van congreganisten waren problemen: 'Als een congreganist sterft dan wordt hij vanwege de congregatie begraven. D.w.z. er zijn dan dragers van de Congregatie aanwezig, terwijl ook enkele andere faciliteiten vanwege de Congregatie worden vervuld en betaald.'

Meermalen kwam het voor dat er bij een overlijden van personen in de parochie verschil van mening bestond of hij congreganist was of niet. Sommige personen waren b.v. in geen jaren in de congregatie-oefeningen geweest of hadden de maandelijks contributie niet meer

voldaan. Daarom werd nu bepaald: '... dat slechts hij bij overlijden vanwege de Congregatie wordt begraven, die meer dan de helft der congregatie-oefeningen gedurende het laatste halfjaar heeft bijgewoond en zijn contributie steeds heeft voldaan.'

Bij de begrafenis van een congreganist was steeds een vertegenwoordiger aanwezig van de congregatie, getooid met het bekende brede rode lint en medaille.

Ter gelegenheid van het 75-jarig bestaan van de Congregatie zei Kardinaal De Jong ten overstaan van de leden hierover:

'Ik zie hiervoor mij mannen die 40 en 50 jaar trouw lid zijn geweest van deze godsdienstige vereniging. 323 leden zijn door u grafwaarts gedragen. Wat was het echter voor hun bloedverwanten een grote troost, dat zij werden vergezeld met het ereteken van hun congregatie.'

In een krantenknipsel vind ik ook nog de namen van de mannen die gedecoreerd worden vanwege hun resp 50- en 40 jaar trouw lidmaatschap van de congregatie. Hun namen zijn: 50 jaar lid: R. van Mourik, 40 jaar lid: Adr. van Beest, A.K. Zielhorst, Joh. van Gastelen, Ger. Wammes, Ant. Meijer, Jac. Huisman, C.H. Molders, Corn. Veldt, Mar. van de Boogaard, Wilh. Groen, Joh.J. Spithoven, Steph. van Gastelen, Joh. van Hillo, H.J. ten Berge

Dat de parochie zeer vereerd was met het bezoek van de kardinaal, bleek uit de volgende vermelding in de 'Sint Barbara Klok': 'De Parochianen worden vriendelijk verzocht om ter gelegenheid van het bezoek van Kardinaal De Jong de vlag uit te steken. Bovendien wordt U vriendelijk aangespoord om bij de Algemene H. Communic vurig te bidden voor zijne Eminentie, opdat de goede God Hem nog vele jaren voor ons Aartsbisdom en het Vaderland moge behouden.'

Ook werd er voor het 75-jarig bestaan van de

congregatie een gedenkboek uitgegeven, samengesteld door de heer Th. A. Ausems, architect en congregant. De notulen zeggen hierover: 'Het is een prachtwerk geworden met tal van gegevens en opmerkingen en 'zal door ons nageslacht nog dikwijls worden geraadpleegd.....'

Over de invloed van de Mannencongregatie op het dagelijkse leven in Culemborg anno 1946 vond ik nog iets opmerkelijks in diezelfde 'Sint Barbara Klok': 'Het Bestuur der Mannencongregatie heeft besloten om de leestafel in het Parochiehuis weer van geschikte lectuur te voorzien. Enkele tijdschriften zullen er weer ter lezing liggen, verder de Volkskrant en mogelijk de Sportkroniek. Ook zijn er weer pogingen in het werk gesteld om de gelegenheid te scheppen dat er weer eenbiertje te krijgen zal zijn.'

Over dit laatste staat in de notulen van 24 juni 1946 heel iets anders te lezen.....:

'Het kerkbestuur heeft afwijzend gereageerd op het verzoek van ons bestuur voor een verlof en een bijlat voor het Parochiehuis. Na enige besprekingen blijkt dat de conciërgewestie hierin een rol speelt. De congregatie moet maar wat geduld hebben tot deze zaak veranderd wordt.'

De nodige humor kan het katholieke weekbladje niet ontzegd worden, getuige de volgende vermelding:

'Het kerkzangkoor A.M.D.G. gaat in haar geheel naar de Passiespelen te Tegelen. Ook de dames van de koorzangers gaan mede, doch niet voor rekening van kerkzangkoor, want zo'n groot bedrag hebben onze koorzangers nog niet bij elkaar gezongen.....'

Een vast onderwerp in de na-oorlogse vergaderingen, was het congregatiebezoek van de leden.

Op de vergadering van december 1947 wordt

besloten: '..... om de onderprefecten de leden welke slecht komen aan te sporen in 't vervolg beter te komen. Mocht dit geen resultaat hebben dan zal de directeur (lees: Pater!) die personen zo mogelijk zelf bezoeken.'

De Raad maakte zich ook zorgen over de vrijetijdsbesteding van zijn leden: '...er is in parochiehuis zoo weinig animo van de congregantisten, terwijl ze in de stad in andere gelegenheden gaan kaarten, drinken enz.; soms zijn daar gelegenheden bij waar de jongere congregantisten zeker niet beter van worden.'

In de notulen van januari 1950 valt over het congregatiebezoek te lezen:

'Het bezoek van de oefeningen onder directeur Wilderbeek bedroeg 200 en is thans teruggelopen tot 100. In het ledenregister staan ruim 400 leden. De directeur pater Ruijs vroeg zich af of het soms aan zijn leiding zou liggen. Enkele heren zouden graag zien dat de directeur meer wees op kerkelijke gebeurtenissen, hoge feesten, veertigrengebed enz. De directeur zeide toe dit gaarne te zullen doen en verzocht de Raad hem aan enkele feesten te herinneren.....'

Bij de installatie van laatst genoemde pater Ruijs in december 1947 vroeg deze naar de stand van zaken omtrent het bestaan van zgn. secties. Het antwoord luidde:

'Er bestaat nog een sectie 'Hulp aan oude en behoeftige congregantisten' en een sectie 'Ontspanning', welke kan geschieden op zaterdagavond en 's zondags in het Parochiehuis. Deze ontspanningssector floreert echter zeer slecht, vanwege de slechte sfeer in het Parochiehuis, waar een foute conciërge rondloopt er geen (alcohol-)verlof is en geen bijlat.'

Het zou te ver voeren om alle opmerkelijke zaken uit de omvangrijke notulen te citeren, maar enkele wil ik U niet onthouden:

Tijdens de bezettingsjaren 1940-'45 komt, door het verbod op samenscholingen, het Bestuur

en de Raad maar tweemaal (illegaal?) bijeen 'ten huize van de familie Vulro.' Dat de oorslogsjaren zijn tol eiste, lezen we in de notulen van een vergadering van 28 mei 1945:

'Het is de heer Hazendonk opgevallen dat de onderprefecten en de assistenten geen medailles meer dragen tijdens de congregatie-oefeningen. Er wordt medegedeeld dat dit een gevolg is van gebrek aan lint....'

Vermeldenswaard is bovendien het enige punt van de vergadering van 19 december 1933: de kerstbedeling aan behoeftige congregantisten. Als leveranciers komen in aanmerking:

voor brood: B. Dionisius en E. Ausems

voor worst: C. de Jong

voor kruidenierswaren: J. van Zuilekom en A. Zielhorst.

In hartje crisistijd blijkt dat een onevenredig groot aantal pakketten in de Bloemenbuurt bezorgd moesten worden.

Als tegemoetkoming in de kosten werd door directeur J. Schaars f 15,- aan de penningmeester ter hand gesteld.....

Dat de sociëteit ook door andere katholieke verenigingen gebruikt wordt, blijkt uit een brief uit 1925 die gericht is aan de Zangvereniging 'St. Cecilia': '... deze wordt tot wederopzeggens toe vergunning gegeven éénmaal per week op woensdag van 8 tot 10 uur repetitie te houden in de Sociëteit St. Joseph. De zaalhuur bedraagt f 50 per jaar te voldoen per kwartaal.'

De Eerwaarde Directeur houdt v.w.b. de voorstellingen 'een oogje in 't zeil': 'Nimmer mag iets ten toonele words opgevoerd wat niet door de Directeur schriftelijk is goedgekeurd.'

De volgende bepalingen golden voor de Sociëteit:

'Leden der sociëteit zijn zij, die lid zijn der Mannencongregatie.

Niet-leden behoeven om toegelaten te worden, de vergunning van 't Bestuur.

Personen beneden den leeftijd van 16 jaar, worden niet toegelaten.

Niet-leden, die vergunning tot toegang in de Sociëteit hebben bekomen, zijn verplicht, zoodra zij den leeftijd van 17 jaar bereikt hebben, zich als aspirant-lid der Mannencongregatie aan te melden.'

Op de vergadering van 18 juni 1920 stelt de directeur voor een nieuw vaandel aan te schaffen, daar het oude er na 50 jaar zo vervallen uit ziet. 'Een schets voor een nieuw te leveren vaandel is reeds ontvangen geworden. Besloten wordt de prijs of som te besteden van p.m. f 350,-' Om dit te bekostigen werden bij twee van de vier toeneeluitvoeringen in het najaar entree geheven. De toegangsprijzen waren f 1,- eerste rang en f 0,50 voor de tweede rang!

Het doel van deze uiteenzetting is tweërlei: ten eerste U als lezer inzicht te verschaffen in het 'reilen en zeilen' van een religieuze Culmborgse vereniging, maar de hoofdreden voor mij was U te overtuigen dat men zonder veel voorkennis toch in staat is met een beperkt aantal 'bronnen' een klein onderzoekje te doen. Ik hoop in ieder geval dat ik sommige lezers van 'Voet' heb gestimuleerd, om nog eens goed op zolder of in een stoffige kast te zoeken naar interessante (Culmborgse) documenten. Het enige dat U dan nog hoeft te doen is alles 'door te spitten' en de informatie te ordenen als ware het een legpuzzel. Een computer met een tekstverwerker doet dan de rest.....

Ik wens geschiedschrijvers in spe alvast veel plezier toe.

Voor verdere informatie:

Richard van de Velde, Beusichem

Tel. 0345-502583

Glasvensterfabriek in Culemborg?

R.H.C. VAN MAANEN

Promotiereis van Haagse fabrikanten

IN 1837 MAAKTEN de Haagse fabrikanten Van Enthoven en S.E. Schweirin (zijn schoonvader) een rondreis in Gelderland op zoek naar potentiële vestigingsplaatsen voor het oprichten van dochterbedrijven. Van Enthoven was een metaalfabrikant, Schweirin een vensterglasfabrikant. Op 1 september schreven zij aan het gemeentebestuur van Tiel sterk onder de indruk te zijn van hun bezoek aldaar met name de wijze waarop het Tielse gemeentebestuur de stadsbelangen behartigde. Beide fabrikanten hadden gezamenlijk overleg gepleegd waar hun fabrieken op te richten. Een keuze die bemocilijkt werd doordat de ene stad meer voordelen bood dan de andere. Wel had men besloten te kiezen voor hetzij Culemborg, hetzij Zaltbommel hetzij Tiel, waarbij Tiel hun voorkeur genoot. Gevraagd werd om grond voor de plaatsing van de fabrieksgebouwen of leegstaande ruimten en een jaarlijkse subsidie. Zowel Culemborg als Zaltbommel hadden officieus beide eisen toegezegd. Men vroeg het Tielse gemeentebestuur de grond bij het stoombotenveer genaamd Plantagie in eigendom af te staan en om een jaarlijkse subsidie gelijkwaardig aan die door de andere twee steden toegezegd. Stichting van de fabrieken zou de lokale welvaart bevorderen en werklozen de gelegenheid bieden 'nuttige en soms goede burgers in den staat' te worden! Beide fabri-

kanten hoopten op een spoedig antwoord zodat dat jaar nog de fundamenten gelegd konden worden en de bouw begonnen zodat in het voorjaar de fabrieken in bedrijf waren. Schweirin sprak in dit verband over een jaarlijkse omzet van f 100.000. Tiel weigerde echter een subsidie toe te kennen waarop Van Enthoven zich met succes tot Zaltbommel wendde. Schweirin daarentegen zag uiteindelijk ook af van een vestiging te Culemborg.

Oktober 1837 richtte de Haagse firma S.E. Schweirin en Comp. zich tot het Culemborgse gemeentebestuur met het -formele- verzoek een vensterglasfabriek te mogen oprichten. Hierbij werd gedacht aan een hoofdgebouw van 80 el lang en 20 breed. Pas vanaf juni 1838 was een ruimte nodig voor de vestiging van een potterij. De stad diende deze laatste ruimte te voorzien van een oven en een schoorsteen; de kosten werden geschat op f 135. Voor opslag van het geproduceerde glas werd aanspraak gemaakt op de stadshuiskelders naast het soep-huis.

Een voorstel van de burgemeester een adviescommissie in te stellen werd door de gemeenteraad overgenomen en de heren Emaus de Micault, Hondius en Horn werden tot lid benoemd.

Vier dagen later werd het advies uitgebracht.

Men zag grote voordelen in de oprichting, niet alleen voor de stadsfinanciën maar ook voor de algemene welvaart van de ingezetenen.

De bouw van het fabrieksgebouw zou gedurende vijf maanden aan 100 tot 120 mensen werk verschaffen tegen een gemiddeld weekloon van f 4, in totaal zo'n f 9600. Van dit geld zou, zo werd geschat, f 9000 worden 'verteerd' wat de Culemborgse ingezetenen f 675 'winst' opleverde. Voor de stad betekende de vestiging van een seminarium voor 100 mensen jaarlijks f 1200 à f 1500 winst. De winst op de benodigde bouwmaterialen, waaronder een miljoen stenen, kon niet worden begroot.

Dat het personeel van de fabriek in eerste instantie uit 50 à 60 van buiten Culemborg afkomstige werknemers zou bestaan, werd niet als bezwaarlijk ervaren, althans niet voor de armenfondsen. Blijkbaar werd door de fabriek niet het volle salaris uitbetaald, maar een deel ingehouden voor de vorming van een fonds. Uit dit fonds werden de werknemers betaald die wegens ziekte niet konden werken en dokters-, apothekers- en andere rekeningen betaald. Aan vaste bazen telde de fabriek twee smeden, twee timmerlieden en één metselaar. De adviescommissie rekende zich -de voor- en nadelen tegen elkaar afwegende- al snel rijk. Men begrootte de inkomsten en uitgaven voor de stad en voor haar ingezetenen. Zo ging men ervan uit dat deze vaste bazen jaarlijkse voor f 1000,- verteerden. Dit leverde de stad f 50 en de ingezetenen f 75 winst op.

Het totale personeel zou circa 50 à 60 'vreemde' werknemers (inclusief gezinnen 90 mensen) en 30 werknemers afkomstig uit Culemborg tellen.

Men ging ervan uit dat bij sluiting van de fabriek het bestaande gebouw opnieuw kon worden gebruikt voor bedrijfshuisvesting of als legerpaardenstal, de laatste 'zeker de schoonste om te aanschouwen'. Wel vroeg men

zich af wanneer het gebouw niet geschikt bleek en dus gesloopt moest worden, wie dan de grond aankocht.

In totaal was voor de vestiging van de fabriek een kapitaal van f 22.750 benodigd tegen een jaarlijkse rente van f 1137,50. Deze kapitale som moest door de stad worden opgebracht, waarbij tegen een rente van 5% aandelen van f 100 werden uitgezet. De aflossing begon op 1 januari 1840 en eindigde op 1 januari 1859. Pas na 34 jaar had de stad jaarlijks een netto opbrengst van f 1100. De firma Schweirin zal vermoedelijk alleen haar kennis en produktiemiddelen hebben ingebracht met nauwelijks enig bedrijfskapitaal. Voor haar vestigingen elders was zij ondermeer afhankelijk van de financiële steun van het Fonds voor de Nationale Nijverheid.

De commissie gaf ook wat cijfers inzake de te verwachten productie en benodigde grondstoffen. Jaarlijks zouden 5000 kisten glas de fabriek verlaten en door beurtschippers voor f 0,20 per kist worden vervoerd. Vreemde schippers moesten de grondstoffen aanvoeren. Jaarlijks waren 1200 hoed(2) steen, 1200 hoed vreemde aarde, 21600 mud(3) steenkolengruis, 12 schepen turf en 10 schepen voor aanvoer van fabriekaten, 3 schepen voor aanvoer van gebroken glas en 100 schuiten zand nodig. De plaatselijke landbouw profiteerde bovendien van de fabriek door het vele stro, nodig als verpakkingsmateriaal, te leveren.(1)

Aan Schweirin werd dan ook een positief antwoord gegeven. Men was bereid het buiten de stad bij de Slotpoort braakliggende stuk grond waarop voorheen de voormalige geweerfabriek stond, beschikbaar te stellen, eventueel uitgebreid met de branderij. Voorwaarde was wel, dat wanneer de fabriek binnen 20 jaar haar poorten sloot, de stad de grond zonder vergoeding verschuldigd te zijn terugkreeg, na die 20 jaar tegen een door onpartijdigen vast te stel-

len bedrag. De op de grond staande bomen mochten voor zover nodig worden gekapt en op stadskosten werd de grond waarop het hoofdgebouw zou komen te staan opgehoogd. Gevraagd werd om een verhoging met zeven voet aarde als bescherming tegen overstromingen bij eventuele dijkdoorbraken. De adviescommissie begroote de kosten van de verhoging op f 1146,63, waarbij 102920 kubieke voeten oftewel 715 schaften aarde moesten worden aangevoerd.

Zou uiteindelijk een tweede fabrieksgebouw gebouwd worden, dan was de stad bereid te bemiddelen in het verkrijgen van het eigendom van de tuinen van de rooms-katholieke gemeente die door D. de Beus gebruikt werden.

Aan de heer Schweirin zou jaarlijks f 1000 worden uitgekeerd zolang de fabriek in bedrijf bleef, mits echter gedurende het uitkeringsjaar minimaal 60 werknemers onafgebroken gewerkt hadden en minimaal 18.000 mud steenkool en negen volgeladen schepen turf waren verbruikt. De uitkering ging in één jaar nadat het eerste glas was geblazen.

Bovendien werd door de stad in de kosten voor de eerste aanleg bijgedragen, f 2500 bij het onder de dak brengen van het hoofdgebouw en vervolgens twee jaren lang f 1250. Indien de stad er niet in slaagde een ruimte te vinden voor de potterij, werd een bedrag van f 300 ineens uitgekeerd.

Schweirins verzoek om vrijstelling van de stedelijke belasting op de brandstoffen werd daarentegen afgewezen, ook voor wat betreft het mogelijke twintigste deel.

Twee gegoede borgen moesten schriftelijk verklaren bij het niet doorgaan van de vestiging de door onpartijdigen vast te stellen schadevergoeding te zullen betalen.

Het raadsbesluit werd genomen onder voorbehoud van de goedkuring van Gedeputeerde Staten.

Het antwoord van Schweirin veroorzaakte het bijeenroepen van een buitengewone raadsvergadering. Schweirin stemde niet met de voorwaarden in. In zijn brief schreef hij dat vele plaatsen in Nederland qua ligging, gronden, afvoer en andere omstandigheden zijn firma 'in ruime mate geschikter en voordeeliger uitzichten' aanboden en het van zijn kant 'werklijk met opofferingen zoude gepaard gaan' een fabriek te Culemborg op te richten. Ondanks zijn pleidooi om herziening van het raadsbesluit bleef de Culemborgse raad bij haar standpunt en op 7 december deelde Schweirin dan ook mede af te zien van de vestiging.

Bronnen:

- Archief stad Culemborg na 1813. Notulen van de gemeenteraadsvergaderingen en door de raad behandelde ingekomen stukken inv. nr. 3202.
- Archief stad Tiel na 1813. Notulen van de gemeenteraadsvergaderingen en inv. nr. 713 ingekomen stukken september 1837.

Noten:

1. J.M. Verhoef, De oude Nederlands maten en gewichten. P.J.-Meertensinstituut, Amsterdam, 1983.
2. Een hoed steenkool is 1002,4 liter.
3. Een mud steenkolen is 143,3 liter.

De stadsmuren in het zuidwesten van Culemborg

THEO VAN KESSEL

ZOALS ELKE IN de Middeleeuwen ontstane stad heeft ook Culemborg muren en grachten gehad om de stad te beschermen tegen van buiten komende aanvallen. Aanvankelijk waren dit nog geen omvangrijke werken zoals we lezen bij Beltjes. Hij haalt een oude kroniekschrijver aan, die vermeldt, dat de stichter van de 'poort' deze 'in 't viercant met graften [heeft] doen omgraven, dat noch de oude stadt is, ontrocken met plancken ende doornen. Ende dit was het eerste beginsel der Stadt Cuylemburgh.'⁽¹⁾

U ziet dus een eenvoudige deels natuurlijke bescherming van o.a. doornstruiken. We denken, dat de stenen stadsmuren zijn gebouwd in het tweede kwart van de veertiende eeuw. In 1374/75 waren er in elk geval al herstellingen aan de muur nodig, zoals we kunnen lezen in de stadsrekening van dat jaar.

'Ick Jans knapen van den Doem hadden dat sie die gate aen die mure maecken weder toe en(de) die pijlren maken onder die Lecke brugghe XXIX elk daghes 2 selt maken XLIII libra X stuivers (43 pond en 10 stuivers).'

Bedoeld is hier Jan II van der Doem (+1396) bouwmeester van de Dom in Utrecht.

In het Middelnederlands ziet deze tekst er als volgt uit:

Jan is nog tweemaal in onze stad geweest om te 'besien den Lecke toern' (1375) en om 'die muer bij Dyrck Hoeps te bekijken'.

Uit de archieven blijkt, dat het onderhoud van de stadsmuren, de poorten en de torens een kostbare aangelegenheid was. Sommige steden beboetten hun burgers die de wet overtraden niet met een geldstraf maar met de opdracht een bepaalde hoeveelheid stenen te leveren. Ook Culemborg kende deze steenboete.⁽²⁾

Voor al in woelige tijden moesten de muren in goede staat zijn. Zo werden er in 1399 12.000 stenen geleverd. In 1425/26 was er een conflict met Utrecht. In die jaren werden er meer dan 200.000 geleverd om de muren op te hogen en te repareren.

Het gevaar kwam echter niet alleen van buiten. De inwoners van de stad hadden er geen probleem mee om voor eigen gebruik stenen uit de muur te halen. Het stadsbestuur moest hiertegen herhaaldelijk plakkatens afkondigen. Verder gebeurde het regelmatig, dat bewoners die bij de muur woonden, poortjes daarin maakten om zo sneller in hun tuin aan de andere kant van de muur of bij de stadsgracht te komen.

Volgens oude kaarten van Culemborg, van o.a. Jacob van Deventer, moet de hele oude stad ommuurd zijn geweest evenals de Nieuwstad en het Havenkwartier. Hiervan zijn nog maar enkele stukken bewaard gebleven. Er staat een

Boven; kijk/ schietgat
vanaf de stadzijde,
onder vanaf de stadswal.

stuk aan de oostkant van de stad achter de huizen van de Ridderstraat. Verder staat er een groot stuk in de zuidwest hoek van de oude stad. Een derde stuk bevindt zich achter de huizen in de Herenstraat vanaf ongeveer het Weeshuis tot aan de Goilberdingerstraat. In de achtermuur van het perceel Binnenmolenstraat 1 bevindt zich een stuk van tien meter. Tenslotte veronderstelt het Gelders Genootschap nog een stuk in het perceel aan het eind van de Slotstraat rechts komend vanaf de Vierhoeken.(3)

Het stuk in het zuidwesten van de stad is in de jaren 1993-1995 in opdracht van de gemeente Culemborg gerestaureerd. Dit gedeelte bevindt zich achter de huizen van een deel van de Everwijnstraat en verder ten zuiden en westen van 't Hof en loopt verder door tot aan de tuin van het pand Herenstraat 39. In dit stuk muur bevinden zich twee torens, de Schutterstoren op de zuidwest hoek en de Begijnentoren achter het pand Herenstraat 39. De laatste dankt zijn naam aan de begijnen of tertiarissen die in deze hoek van de stad hun klooster hadden. De stads-

muur ten zuiden van 't Hof maakte deel uit van de ommuring van het klooster, dat de naam Mariëncroon droeg. Het klooster werd in 1623, toen er nog maar vijf nonnen meer woonden, overgedragen aan Floris II. In 1642 werd

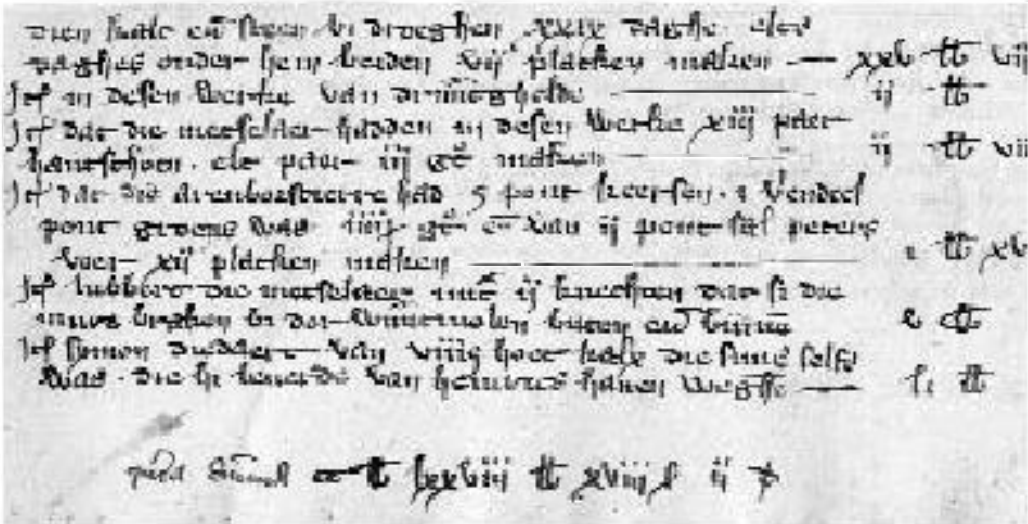
het klooster tot woning voor de graaf (inmiddels Philips Theodoor van Waldeck) ingericht en kreeg de naam van Nieuwhof of Nieuwe Hof. Ongetwijfeld herinneren de straatnaam 't Hof en de gelijknamige parkeerplaats nog aan dit grafelijk verblijf.

De begijntoren werd vroeger ook Koepel genoemd.(4)

De Schutterstoren dankt zijn naam aan de Schuttersdoelen die daar in de buurt lagen.

Ook bouwtechnisch valt er wel iets over de muren te zeggen.

stad zo'n 45 x 8 cm groot. Aan de binnenkant van de muur meten zij zo'n 45 x 45 cm. In het midden zijn zij 50 cm hoog. Dat komt, omdat zij aan de bovenkant zijn afgesloten met een zgn. keperboog. Een keperboog heeft geen ronding van boven zoals u zou vermoeden. Hij bestaat uit twee stenen die schuin tegen elkaar zijn gezet en zo een gelijkbenige driehoek vormen. De driehoek maakt dat het schietgat in het midden hoger is. De gaten moesten aan de binnenkant van de stad wel zo breed zijn, anders kon men alleen maar recht vooruit schie-

ten. De dikte van de muur maakt het nl. onmogelijk naar links of rechts te bewegen om zo goed alle kanten op te richten.

Behalve de schietgaten zien we ook op regelmatige afstanden zgn. kortelinggaten. Deze gaten ontstonden, omdat men tijdens de steigerpalen op de muur legde en daar vervolgens omheen metselde. Zo had men aan de kant van de muur geen staande palen nodig. Later werden de palen eruit gehaald en het gat dichtgemaakt. De bovenkant van de kortelinggaten is met een zgn. strek afgesloten. Dat is een steen,

Zo zitten er natuurlijk schietgaten in. Immers het was niet de bedoeling, dat men er zich alleen maar achter verstopte, wanneer er geschooten werd. Nee, men moest ook terugschieten.

Het valt op, dat de gaten heel laag bij de grond zitten. In de muur ten westen van 't Hof verdwijnen zij zelfs bijna geheel onder het maaiveld. Dit komt niet omdat men vroeger zo klein was of liggend op de vijand schoot. Nee, men neemt aan, dat het maaiveld in de loop der jaren zo'n 1,25 tot 1,40 m hoger is geworden.(5) De schietgaten zijn aan de buitenkant van de

waarvan men de lange kant ziet aan de buitenkant van de muur. De kortelinggaten werden ook gebruikt om er weergangen op te bouwen. Zoals wij boven al vermeldden maakten de burgers ook deuren of doorgangen in de muur. Zo zien we momenteel nog een doorgang in de muur achter het perceel Everwijnstraat 1. In deze doorgang zit nog een oud stuk kozijn met pengaten. Bij nadere beschouwing ziet men hier zelfs een verschil in hoogte van het maaiveld aan beide zijden van de muur. Aan de kant van de stad is een trapje met enkele treden naar beneden, terwijl bij dezelfde doorgang aan de buitenzijde van de muur de drempel gelijk ligt met het maaiveld.

In de muur ten westen van 't Hof ziet men een deur die toegang geeft tot het terrein erachter, waar volkstuinen liggen.

De overige doorgangen zijn dicht, maar wel zichtbaar omdat men tijdens het dichtmetseen bij de aansluiting met de bestaande muur niet in verband gemetseld heeft. Zo valt er een voormalige opening te zien in het oostelijk deel van de muur achter de Everwijnstraat. Aan de buitenkant van de muur aan de zuidzijde van 't Hof valt ook een gesloten opening te zien. Hermans wijst ook nog op de opmeting uit 1784 van Perrenot waarop een doorgang naar een visvijver voorkomt.⁽⁶⁾ Ook deze doorgang is nog zichtbaar evenals die achter het perceel Herenstraat 39.

De verdedigers liepen natuurlijk niet bovenop de muren tijdens de vijandelijkheden. Daarvoor had men achter de muur een weergang gebouwd. Deze was lager dan de muur, zodat men daardoor beschermd werd. Om stenen te sparen was de weergang niet massief, maar hij lag op bogen. Zo spaarde men stenen en daarom noemen we deze bogen spaarbogen.

Hiervoor hebt u al kunnen lezen, dat de weergang soms ook op houten palen was gebouwd die ten dele steunden in de zgn. kortelinggaten.

Een hele grote opening is van recente datum en zal zeker nooit meer gesloten worden. Dat is de doorbraak die de gemeente – 1967 heeft gemaakt ten behoeve van het verkeer en waar nu de weg die 't Hof heet doorloopt. Tijdens het maken van die doorgang zijn de fundamenten afgescheurd.

Tijdens de restauratie is vooral herstelwerk verricht. Er zijn geen stukken die verdwenen waren, herbouwd. Voor de restauratie was de muur flink begroeid met klimop. Dit groeide zelfs door de muur heen, waarna de wortels er op een andere plaats weer uitkwamen. De klimop is geheel verwijderd, omdat deze de muur kapot maakt. Op dit moment echter is op buitenzijde van de muur aan de westzijde wel weer wat klimop te zien. Wel zijn de muren afgedekt met twee lagen gras. De ene laag ligt met de bovenkant naar beneden, de andere precies andersom. Het is de bedoeling zo het inwarteren te voorkomen.

Door de restauratie heeft het gebied van 't Hof weer een aantrekkelijke aanzien gekregen en we hopen dan ook, dat de muren nog lang bewaard kunnen blijven als herinnering aan een roemrucht verleden van onze vrijstad.

1. Beljtes 1988, blz. 16
2. Hollestelle 1976, blz. 135-137
3. Hermans, 1995, Afbeelding 1
4. Van der Wielen tijdens zijn lezing voor het genootschap Voet van Oudheusden op 21-11-1995
5. Hermans, 1955, deel A blz. 10
6. Hermans, 1995, deel C blz. 11

De Likeurstokerij van F.J. Lurling 1840-1846

R.H.C. VAN MAANEN

OP 26 SEPTEMBER 1838 was Franciscus Josephus Lurling betrokken bij de oprichting van de aardappelmoutwijnbranderij 'De Hoop'. Op dat moment was hij nog directeur van de moutwijnstokerij te Leerdam waar hij ook woonde. Vermoedelijk betreft het hier ook de Joscf/Johan Lurling die in mei-juli 1834 een vergeefse poging deed een dergelijk bedrijf te Doesburg te stichten. Er bestaat een reële kans dat hij zich na deze vergeefse poging bij het Leerdamse bedrijf inkocht. De Lurling die in 1838 zich verbond aan de Culemborgse branderij was al in 1836 te Leerdam woonachtig. Hij was op 2 juni 1803 geboren te Vorhelm(Pruisen). Op 23 mei 1839 trouwde hij te Culemborg met Maria Jasperina van Lakerveldt. Tijdens hun verblijf te Culemborg kreeg het echtpaar acht kinderen waarvan drie binnen enkele maanden na de geboorte overleden.

Lurling compagnon en directeur af

Op 9 februari 1840 werd voor notaris Van Kesteren de bestaande compagnonschap gewijzigd. Lurling had niet ten volle voldaan aan de gestelde eis zijn aandeel van 3/11 in het bedrijfskapitaal te storten maar had volstaan met 'slechts' f 10.000. Mondeling was destijds overeengekomen dat in plaats van de eerder overeengekomen 4/12, zijn aandeel teruggebracht

was tot 3/11. De overige compagnons besloten Lurling dan ook uit te kopen. De door hem gestorte f 10.000 werd in drie termijnen, 15 februari f 3500, 22 februari f 3500 en 30 juni f 3000, door de overige vennoten terugbetaald. Lurling verloor daarentegen alle rechten en was ook niet langer meer met het toezicht belast. De firma werd vanaf 1 mei voortgezet onder de naam Hoijtema en Compagnie en het beheer gezamenlijk door de compagnons uitgeoefend.

Lurlings likeurstokerij

Nadat Lurling uit de compagnonschap was getreden, zijn in de daaropvolgende maanden door hem verscheidene schuldbekentenissen ondertekend, in totaal voor f 3580, waarbij hij zijn huis, schuur en erf vanouds genaamd 'De Gouden Leeuw' staande aan de oostzijde van het Markt(veld) nummer 158 als borg stelde(1). In juni 1840 verzocht en kreeg hij toestemming een likeurstokerij annex azijnmakerij te mogen oprichten. Er werden door de belerende burenen geen bezwaren ingediend. Alleen de gemeente-ontvanger had enige bezwaren, bang als hij was voor fiscale malversaties. In oktober kwam de gemeente-ontvanger opnieuw op zijn eerdere geuite bezwaren terug. Door Lurling waren tot dan toe alle uitgevoerde likeuren aangegeven met een sterkte van 91/10 en 94/10 graad tegen 94% en 96%. Aangezien het

niet mogelijk bleek om door middel van peiling de ware sterkte te bepalen had men 2 flessen likeur uit de stokerij afkomstig aan een distillatie onderworpen. Elke fles bevatte slechts een halve fles spiritus (in de betekenis van zuivere alcohol) waarover de stedelijke opcenten waren betaald. Wanneer men een vergelijk zou maken met een uitgevoerd vat likeur, dan bleef de mogelijkheid open dat deze vaten slechts voor de helft spiritus bevatten.

Met andere woorden uitgaande van de maximale sterkte bestond er een grote kans dat dikwijls de helft van de betaalde opcenten terugbetaald moest worden. Het voorstel van de gemeente-ontvanger was dan ook het bestaande reglement aan te passen en verder geen restitutie van naar buiten de gemeente vervoerde bin-

nen- en buitenlandse likeuren te verstrekken. Over het algemeen waren de 19e eeuwse likeurstokerijen kleinschalige fabriekjes met een lokale afzetmarkt. In de distilleerketel werd een zogenaamde 'esprit' gemaakt. Dit esprit was een mengsel (extract) van alcohol, water en kruiden. Tijdens het distilleren verdampte de esprit. Deze werd vervolgens weer in de ketel opgevangen en condenseerde weer. De laatste stap was het mengen in een likeurketel van de esprit met een qua smaak neutrale likeur samengesteld uit water, alcohol en suikersiroop. Vervolgens werd de likeur gegoten in stenen potten en verscheidene weken gelagerd (ook wel bekend als trouwen) waarna ze geschikt was voor consumptie. Likeuren zijn alcoholische dranken met een alcoholpercentage tus-

Likeurdistilleer-
toestel, Museum
de Gekroonde
Brandersketel.

FOTO: R.H.C. VAN MAANEN

sen de 25 en 50% (soms zelfs hoger) met over het algemeen een hoog suikerpercentage.

Veel zakelijk succes had Lurling niet. Na het fiasco bij de branderij kwam hij opnieuw in problemen. Werd de Gouden Leeuw in 1845 nog verbouwd, in 1846 verschenen verscheidene advertenties in de krant waarbij schuldeisers gevraagd werden zich in verbinding te stellen met de curator, mr. N.T.J. van Everdingen te Tiel. Door de Tielse arrondissementsrechtbank werd Lurling dan ook failliet verklaard. Op 4 april had hij zijn huis verkocht aan Johannes de Haas voor f 4500 om dit terug te huren voor een zes jaar à f 150 's jaars. Op 17 september volgde een openbare verkoop voor notaris Van Kesteren Naast stoeien, ledikanten, een biljart met 14 fraai bewerkte keus, ivoren ballen e.d. behorende tot het koffiehuis De Gouden Leeuw werd ook de inventaris van de likeurstokerij geveild. Aan de hand van deze inventaris kunnen we een beeld krijgen welke kruiden e.d. Lurling gebruikte om zijn likeur samen te stellen. Naast 17 flessen essence de noble werden vermeld een mand jeneverbesen, 3 flessen vitriool, 2 flessen kaneel en kruidnagel, een fles vanille, een fles citroenolie, een fles cochennille en diverse builen gevuld met lavendelbloesem, perzikpitten, geelwortel (afkomstig uit India), aloëwortel, rozemarijn, alcanetwortel, paradijszaad, rozenblaadjes, kaneelbloesem en magnesia. In juni 1847 werd door de curator verantwoording afgelegd voor de afwikkeling van het faillissement. Uit een opgave van te Culemborg aangevoerde jenever en likeur kunnen we een beeld vormen van Lurlings teneergang. Werd in 1842 nog 2821 liter jenever door hem ingevoerd, in 1847 was dit nog maar 278 liter (in 1845 zelfs niets). Kijken we naar likeur dan krijgen we voor 1843 65 liter, oplopend tot 182 liter in 1844 en teruglopend tot 50 liter in 1847. Buitenlandse jenever schommelde tussen de 0 en de 101 liter.

In 1845 won hij een proces voor de Tielse rechtbank tegen de dienst accijnzen over een geschil ontstaan over 2 fusten aangevoerd met paard en wagen en waarbij Lurling 'met geweld' inspectie hiervan had geweigerd.

Lurling verdween na het overlijden van zijn zoon Theodorus Antonius Aloysius op 15 mei in 1848 met onbekende bestemming. In 1850 is Lurling woonachtig te Utrecht en verscheen in de Tielsche Courant een advertentie dat overwogen werd het faillissement te heropenen. Of dit inderdaad gebeurd is, is mij niet gebleken.

Bronnen:

- Archief gemeente Culemborg na 1813 ingekomen en uitgaande stukken, bevolkingsregister, archief ambtenaar burgerlijke stand, gemeenteverslagen en de notulen van de gemeenteraad en het college van burgemeester en wethouders
- Archief Gedeputeerde Staten en Gouverneur des Konings (RA Gelderland) serie ingekomen en uitgaande stukken
- Staatsbladen en bijvoegsels 1822-1843
- Archief notaris J.G. van Kesteren inv. nrs. 451, 2296 en 2307 (RA Gelderland)
- Archief ministerie van financiën, afdeling accijnzen (ARA 's-Gravenhage) inv. nrs. 1-25 en afdeling Contentieux inv. nrs. 1-5
- Tielsch Stads- en Arrondissementsweekblad
- Ouden, A. den. "Oude techniek. Deel II." Archeologische Pers Uitgevers, Eindhoven, 1989-1990.
- Verhoef, J.M. De oude Nederlandse maten en gewichten. P.J. Meertens-Instituut, Amsterdam, 1983.

Noot:

1. Vermoedelijk is dit hetzelfde pand, dat door P.J.W. Beltjes genoemd wordt in Culemborg, Beeld van een stad, als hij spreekt over de voornamen herbergen aan de oostkant van de Markt (pagina 74). Dit is het pand waarin nu Hans Anders textiel is gevestigd, op nummer 8.

